

**MATERIALS
OF THE XVIII INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND
PRACTICAL CONFERENCE**

**CONDUCT OF MODERN SCIENCE -
2022**

November 30 - December 7, 2022

Volume 5

SHEFFIELD
SCIENCE AND EDUCATION LTD
2022

SCIENCE AND EDUCATION LTD

Registered in ENGLAND & WALES Registered Number: 08878342
OFFICE 1, VELOCITY TOWER, 10 ST. MARY'S GATE,
SHEFFIELD, S YORKSHIRE, ENGLAND, S1 4LR

Materials of the XVIII International scientific and practical Conference
Conduct of modern science - 2022 , November 30 - December 7, 2022:
Sheffield. Science and education LTD -170 p.

Date signed for printing ,
For students, research workers.
Price 3 euro

ISSN 2312-2773

© Authors , 2022

© SCIENCE AND EDUCATION LTD, 2022

ECONOMIC SCIENCE

The economy of the enterprise

Демеуова Гулия Бакеновна

Казахстан, город Алматы

Казахстанский инженерно-технологический университет

РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ

Предпринимательство - это что такое? Чтобы понять, что такое предпринимательство, следует знать, какие социальные и экономические условия нужны для его развития. Так, ключевым столбом для его успешного существования в стране является признание частной собственности. Также государство обязано поддерживать малый и средний бизнес, чтобы его экономика развивалась и регулярно поступали в казну средства, вырученные представителями этих структур.

Предпринимательство – это свое дело, частное предприятие, которое осуществляет производство тех или иных товаров и оказывает населению определенные услуги. Оно является залогом успешного развития рыночной экономики, в частности его малая и средняя формы. Предпринимательство, независимо от формы, представляет собой определенную деятельность субъекта (предпринимателя) и так или иначе связано с экономическими рисками для него.

Главной задачей предпринимателя является не только уметь производить товар или оказывать ту или иную услугу, но и понимать, существует ли на них спрос, и обеспечивать предложение. С такой точки зрения предпринимательство – это всегда определенный риск. Такой род деятельности является универсальным, его можно осуществлять в разных сферах, которые ближе владельцу. Среди них: промышленная сфера; научная; информационная; потребительская; сервисная и другие. Какие условия для развития предпринимательства являются наиболее комфортными.

Стоит понимать, что предпринимательство – это целиком зависящее от государственного строя понятие. При этом наиболее успешным строем для нормального развития предпринимательской деятельности на территории государства является капитализм, где господствует, прежде всего, частная собственность и нет гегемонии государственной, как это было в Советском Союзе.

Как известно, в советское время в нашей стране частная собственность и собственный бизнес не только не поощрялись, но и были уголовно наказуемыми, вследствие чего бизнес уходил в тень, а экономика все равно пришла к упадку. Успешное предпринимательство невозможно без достойной конкуренции, а

также без признания частной собственности как его основы. Среди других условий, которые необходимы для нормального развития предпринимательской деятельности в государстве, можно назвать следующие: стабильность экономической ситуации в стране; льготный режим для налогов; развитая поддержка предпринимательства со стороны государства; эффективная система, позволяющая защищать интеллектуальную собственность; доступы выхода на внешние рынки для предпринимателей; доступное кредитование малого и среднего бизнеса.

Малый бизнес или же малое предпринимательство – это предприятие, которое не претендует на лидерство в своей области и ограничивается небольшим штатом и единоличным руководителем. Однако в отдельных случаях собственников может быть двое либо вовсе бизнес является семейным, где руководитель является номинальным. Малое предпринимательство не предусматривает значительные финансовые вливания, техническое оснащение и прочие потребности сведены к минимуму, однако способность создавать спрос на свою продукцию и регулярно платить налоги в государственную казну делают малые предприятия ключевыми в формировании экономики государства. Многие малые компании имеют социальное значение и позволяют объединить социально незащищенные группы граждан, обеспечив им рабочие места, что очень важно как для показателей безработицы, так и для социальной защиты граждан.

Особенности среднего бизнеса и значение для экономики страны Среднее предпринимательство от малого отличается, прежде всего, тем, что его владелец не является по совместительству главным инвестором, а находится под контролем инвесторов-акционеров компаний, выполняя исключительно управленческие функции. Кроме того, руководитель может одновременно быть и одним из акционеров компании. Естественно, что в среднем бизнесе речь идет о более крупных вложениях, чем в малом, поэтому усилия объединяются, и создается акционерное общество.

В настоящее время в РК микрокредиты бизнесу предоставляются в рамках Дорожной карты бизнеса 2020 (*до 10 млн. тенге под 6% годовых*), Дорожной карты занятости 2020 (*до 3 млн. тенге под 5% годовых*), инструментов НУХ «КазАгро» (*кредитование через МКО до 3 млн. тенге под 9,5 / 12% годовых*).

Несмотря на выгодные финансовые условия, предприниматели по данным программам сталкиваются с проблемами залогового обеспечения, большого количества требуемых документов и отсутствия сопровождения проекта. К примеру, для получения микрокредита по Дорожной карте бизнеса 2020 предпринимателю необходимо предоставить 13 документов.

В целом в Казахстане активными являются 342 МКО, при этом около половины рынка микрокредитов занимает ТОО «Микрофинансовая организация «КМФ (КМФ)» (*первоначально фондировалось USAID, на сегодня выкуплена казахстанскими учредителями*). МКО выдано 567 тыс. микрокредитов на сумму всего 120 млрд. тенге. Вместе с тем, охват сельской местности микрокредитными услугами остается низким. В сельской местности активно работают только 75

МКО. В Атырауской области МКО на селе не работают, в Актюбинской области активны только 2 МКО, в Мангистауской области – 1 МКО.

Для большинства начинающих предпринимателей микрокредиты являются недоступными в связи с высокими процентными ставками (*в среднем 40% годовых*).

В связи с этим, с начала текущего года НПП «Атамекен» за счет привлечения частных инвестиций и средств местных бюджетов приступила к микрокредитованию в **5 пилотных областях**: Алматинская, Актюбинская, Кызылординская, Костанайская и Мангистауская области.

Ключевым преимуществом реализуемых НПП «Атамекен» подходов микрокредитования стали **гибкость по залогам, предоставление поручительства, сопровождение бизнес-проектов от обучения предпринимателей до их реализации, возможности кооперации и прямого сбыта.** Микрокредиты выдаются в сумме до **15 млн. тенге** под **6% годовых** сроком до **5 лет** без отраслевых ограничений. При этом для получения микрокредита предпринимателю необходимо предоставить всего **5-6 документов.** Широкий охват услугами микрокредитования обеспечивает развитая инфраструктура НПП «Атамекен», в том числе на районном уровне. На сегодняшний день функционирует **23 ЦОП** на областном уровне и **188 ЦПП** на районном уровне – в 152 районных центрах, 9 малых городах и 27 моногородах РК. В ЦОП и ЦПП предпринимателя обучают, помогают с бизнес-планом и оформлением необходимых документов для получения кредита в МКО, впоследствии предпринимателю оказывают бесплатные бухгалтерские и юридические услуги.

В настоящее время в 5 пилотных областях в МКО поступило 365 заявок на сумму **1 942 млн. тенге**, 185 проектам на сумму **825 млн. тенге** уже представлено финансирование.

Таким образом, для дальнейшего расширения микрокредитования в рамках Дорожной карты бизнеса 2020, Дорожной карты занятости 2020, инструментов НУХ «КазАгро» предлагается:

- применить опыт микрокредитования НПП «Атамекен» в части суммы, процентных ставок, предоставления гибкости по залогам, упрощения требований к документам;

- передать НПП «Атамекен» функции единого оператора сервисной части микрокредитования по всем госпрограммам Дорожной карты бизнеса 2020, Дорожной карты занятости 2020 в виде госзадания (**3 млрд. тенге ежегодно на усиление районных ЦПП**): обучение, составление бизнес-плана, сопровождение проекта, сервисные услуги (бухгалтерские, юридические и др.). Вопрос передачи функций сервисной поддержки в рамках инструментов НУХ «КазАгро» предлагается обсудить с представителями НУХ «КазАгро» в рамках специальной рабочей группы.

- с учетом наработанного опыта НПП «Атамекен» через свою систему микрокредитования освоено **10 млрд. тенге** из общего объема сумм, направляемых по поручению Главы государства.

На сегодняшний день обучение населения основам бизнеса осуществляется в рамках Дорожной карты бизнеса 2020 по проектам «Бизнес-Советник» и «Бизнес-Рост».

При этом обучение по проекту «Бизнес-Советник» осуществляется в течение 2 дней, по проекту «Бизнес-Рост» - в течение 2-5 дней в зависимости от темы обучения. В таком формате обучение основам бизнеса неподготовленной аудитории, в особенности сельского населения, неэффективно и формально.

В рамках реализации действенных мер для обеспечения занятости населения, снижения социальной напряженности, а также развития предпринимательства в регионах, НПП «Атамекен» при поддержке Правительства РК завершила два пилотных проекта - «Bastau Бизнес» и «Bastau Кәсіп» в Мунайлинском районе Мангистауской области.

Проект «Bastau Бизнес» нацелен на развитие предпринимательства на селе и повышение уровня занятости сельского населения через всестороннюю поддержку бизнес-инициатив и обучение населения основам предпринимательства. Продолжительность обучения по проекту «Bastau Бизнес» составляет 1 месяц, что превышает продолжительность других программ обучения бизнесу от 6 до 10 раз.

Также при разработке проекта были учтены недостатки госпрограмм обучения бизнесу: «сжатость», отсутствие индивидуального подхода, отсутствие системы отбора участников, возможность обучения на дому, отсутствие постоянного сопровождения проекта, выездные консультации и т.д.

Проект «Bastau Бизнес» реализуется в 5 этапов:

- 1) информирование и ознакомление населения с проектом
- 2) проведение тестирования и отбором участников;
- 3) практическое обучение;
- 4) всесторонняя проработка бизнес-проектов, разработка бизнес-плана;
- 5) сопровождение проекта в течение первых 12 месяцев, включая предоставление микрокредитования.

Особенность проекта «Bastau Кәсіп» заключается в ориентированности на потребности рынка труда, что реализовано через «уберизацию» услуг обучения и занятости: мобильное приложение на базе сервиса Naimi.kz, единый call-центр, обучение и поиск заказов в режиме онлайн.

НПП «Атамекен» реализуется проект онлайн-обучения «Атамекен Бизнес Академия», а также создается методологический центр для обучения бизнес-тренеров.

Учитывая эффективность проекта «Bastau Бизнес», превышающей по продолжительности краткосрочные государственные программы обучения в 6-10 раз, гибкость и адаптированность проекта под запросы обучающихся, а также присутствие элемента сопровождения бизнес-проектов, предлагается обеспечить его масштабирование по всем регионам Республики Казахстан и включить в инструмент нефинансовой поддержки предпринимательства в рамках Единой программы поддержки и развития бизнеса «Дорожная карта бизнеса 2020».

В целях полноценной реализации и масштабирования проекта «Bastau Кәсіп» со стационарным и мобильным форматами обучения во всех регионах

Республики Казахстан предлагается интегрировать данный компонент в государственную программу «Дорожная карта занятости 2020», а также рассмотреть возможность использования ресурсов соответствующих центральных государственных органов (МОН РК, МЗиСР РК) для более эффективной реализации данного проекта.

В этой связи предлагается провести соответствующую работу по адаптации и включению данных компонентов по развитию предпринимательства в Программы «Дорожная карта бизнеса 2020» и «Дорожная карта занятости 2020».

Все программы обучения НПП «Атамекен» будут увязаны с системой микрокредитования. Создать возможность для начала бизнеса по итогам обучения могут специальные мини-индустриальные зоны, в рамках которых будут размещаться предприятия МСП одного профиля деятельности (к примеру, все швейные производства). Общее название этой программы - «Город Мастеров».

Таким образом, опыт Польши и Турции показывает, что такие бизнес-инкубаторы с необходимой базовой инфраструктурой стали серьезной формой поддержки для малых производственных предприятий и начинающим производителям, помогают им выжить и вырасти в стартовый период, когда они больше всего уязвимы с финансовой точки зрения.

Предлагается направить средства в рамках госпрограмм (*Дорожная карта бизнеса 2020, Дорожная карта занятости 2020*) на создание во всех регионах малых индустриальных зон формате готовых быстровозводимых зданий и сооружений промышленной направленности с подведенными инженерными коммуникациями, где на условиях аренды будут размещаться малые производственные предприятия.

Список использованной литературы

1. Арустамов, Э.А. Основы бизнеса: Учебник / Э.А. Арустамов. - М.: Дашков и К, 2018. - 232 с.
- 2.<https://atameken.kz/ru/projects/24001-0-shagov-po-razvitiyu-predprinimatel-stva>
- 3.Сеть Интернет

Masley Maksym, 1st year Magistrary student

Supervisor: O. Ovdiuk

PhD in Economics, Associate Professor

Polissya National University

CURRENT TRENDS IN INNOVATIVE BUSINESS / ENTREPRENEURSHIP

In the activity of the newest enterprises it is possible to observe a certain shift from production to the sphere of services, on more complex ones like meeting the greater needs of the customer through the timely manufacture or delivery of the necessary goods. The concept of product quality becomes more subjective, because the formation takes place in the process of cooperation between producer and consumer, and the level of quality is characterized by the level of conformity of product characteristics, a set of requirements for the customer. The basis for this can be virtual technology, through which the required product can be performed and adapted to customer requirements in a short period of time, anywhere and in any form. This is all possible due to the cooperation and integration of production into virtual enterprises.

The objective of the work is to introduce an innovative virtual enterprise to ensure maximum profits of production workers and maximum customer satisfaction.

It should be noted that the virtualization of production includes formation of three components:

virtual reality, which allows to reflect and model real developments of the enterprise in cyberspace, which is a means and environment at the same time; communication and information perspectives of global "Iternet" networks;

virtual organization of production activities, i.e. the virtual enterprise [1].

A more relevant and interesting area of research is the virtual organization of production activities. Because at the moment a significant part of domestic enterprises are in a state of bankruptcy and to bring them out of the crisis stage it is necessary to

introduce new progressive management methods. Because of this, the virtual form of organization of production has a significant advantage in choosing and using the best resources, knowledge, skills at the lowest cost, i.e, in this aspect is leading.

Virtual enterprise is an imaginary production, management processes which are modelled by software and network tools, as well as intelligent information technology for the object, which involves a system of combined for some time production which are situated in different geographical locations, in order to more effectively fulfill the market order [2]. In this way, the virtual enterprise allows more productive market fulfillment and higher profits.

The fundamental goal of virtual production is to make a profit, by meeting the needs of consumers in goods and services more quickly and better than potential competitors. Unlike conventional production, virtual production is not focused on meeting the needs of any part of the market, but on fulfilling market orders, including personal customer orders, as well as increasing the speed and quality of order fulfillment, by combining resources of different partners into one integrated system [1]. Therefore, I cannot agree with the statement made, because in the execution of any order it is necessary to rely significantly on a certain part of the market and use it for the needs of consumers.

When a virtual enterprise is looking for new partners who have the knowledge, skills and resources to meet market needs, for the overall organization and implementation of these activities, which allows to achieve competitive advantage in the market. It should be noted that for the productive functioning of virtual production, partner companies must be developed in a coordinated process. Because of this, the virtual enterprise must have an information system based on the deep use of the latest information and communication technologies.

In the development of virtual enterprises should focus on advanced database management systems and knowledge, which are object-oriented programming for complex multimedia packages of business programs that allow you to quickly collect from objects powerful and rich in multimedia elements software packages that work

effectively in different environments: on the Internet, corporate networks, stand-alone workstation or a client-server system [1]. Therefore, in virtual enterprises it is necessary to attract attention to productive database systems and knowledge,

Conclusions. Within the definite period of time running virtual business will develop in accordance with the development of virtual technologies and will be considered as running virtual enterprises. Due to that the process of development of virtual technologies together with the production management and the anti-crisis management in particular is really essential and requires a more detailed research and development, Virtual enterprises are aimed at the effective assistance in the resultive functioning under the complicated conditions in economy.

REFERENCES

1. Ramazanov S. K., Levasheva L. V., Stepanenko O. P., Timashova L. A. Monograph. - Varshavak: Type of SNU im. V. Dahl, 262 p.
2. Zolotarov A., Volik I. / Effectively victorious werewolf cats // Economics of Ukraine. No. 7. - with. 12-16.

Foreign economic activity

Залесский Борис Леонидович

Белорусский государственный университет

СОТРУДНИЧЕСТВО С АКЦЕНТОМ НА РЕЗУЛЬТАТИВНОСТЬ

Увеличение поставок белорусских товаров в страны Азии и Ближнего Востока является одной из первоочередных задач Белорусской универсальной товарной биржи (БУТБ). Цифры показывают, что по итогам 10 месяцев 2022 года экспорт отечественной продукции с помощью БУТБ в целом ряде азиатских стран вырос существенно: в Китай – в два раза, в Сингапур – в 6.6 раза, в Турцию – в 21 раз, в Узбекистан – 30 раз. Большие планы у БУТБ и с другими странами континента, в том числе – с **Индией, Пакистаном и Турцией**.

Например, в сентябре 2022 года БУТБ и торгово-промышленная палата Iventivepreneur Chamber of Commerce and Industries (ICCI) со штаб-квартирой в Нью-Дели (**Индия**) решили объединить усилия для привлечения на белорусскую биржевую площадку индийских компаний, заинтересованных в выходе на рынок Беларуси. Ведь использование биржевого механизма не только поспособствует укреплению торговых отношений между Беларусью и Индией, но и создаст благоприятные условия для более тесного сотрудничества в смежных сферах. Напомним, что в ICCI насчитываются более 10 тысяч членов по всей Индии. Главным образом, это предприятия малого и среднего бизнеса, работающие в различных отраслях промышленности и сельского хозяйства и получающие в торгово-промышленной палате услуги для эффективного ведения бизнеса, включая рыночную аналитику, помощь в привлечении инвестиций, курсы повышения квалификации сотрудников, поиск деловых партнеров в Индии и за рубежом. Основная задача ICCI – оказывать содействие в масштабировании бизнеса, что, как правило, предполагает выход на рынки других стран, в том числе и Беларуси. С учетом низких рисков, широкой товарной номенклатуры и

прямого доступа к ведущим белорусским предприятиям БУТБ является оптимальным решением для начала работы в Беларуси ИССИ. В частности, «в Индии пользуется высоким спросом белорусское акриловое волокно и другая продукция нефтехимической отрасли, поскольку сделки по этой группе товаров регулярно совершаются <...>. Не менее перспективными позициями являются пиломатериалы, молокопродукты, продукция легкой промышленности» [1].

Еще один любопытный факт: в ноябре 2022 года на БУТБ с целью закупки нефтехимической продукции впервые аккредитовано фармацевтическое предприятие из Индии – Tosco Pharmachem, которое занимается производством и реализации специальных химических соединений и реагентов для индийской фармацевтической промышленности. «На белорусской биржевой площадке Tosco Pharmachem планирует закупать ацетонциангидрин, а в перспективе и другие необходимые ей химические вещества и препараты» [2]. Интерес этой компании к платформе БУТБ обусловлен рядом причин. Во-первых, Индия входит в тройку мировых лидеров по объемам производства фармацевтической продукции. Во-вторых, индийское предприятие с помощью биржевой торговли откроет новые экспортные возможности белорусских компаний нефтехимической отрасли. В-третьих, помимо увеличения белорусско-индийского биржевого товарооборота, БУТБ позволит получить опыт работы на индийском рынке, который может быть полезен при реализации в эту страну Южной Азии других востребованных товарных позиций, в том числе синтетических волокон.

В 2022 году определенные шаги по активизации биржевой торговли сделаны также между Беларусью и **Пакистаном**. В частности, на БУТБ уже аккредитовалась первая компания-брокер из этой страны, а, благодаря усилиям посольства Пакистана в Беларуси, центральный офис биржи посетили 70 представителей пакистанского делового сообщества, которые заинтересованы в закупках продукции из Беларуси. И это не только пиломатериалы, но и продукты химии и нефтехимии. Например, «высоким спросом в Пакистане пользуется

белорусское акриловое волокно, которое с недавнего времени регулярно поставляется на этот рынок через нашу торговую платформу. Объемы сделок пока не очень большие, поэтому расширение круга пакистанских покупателей – задача первостепенной важности» [3], чтобы реально увеличивать товарооборот между Беларусью и Пакистаном.

Еще одна страна в Азии, которая весьма перспективна в плане сбыта белорусских товаров через БУТБ, является **Турция**. За три квартала 2022 года на бирже были аккредитованы 27 турецких компаний. «В текущем году они закупили на биржевых торгах отечественные пиломатериалы, а также лом и отходы цветных металлов. Если сравнивать с январем – сентябрем прошлого года, то сумма сделок, совершенных турецкими участниками, выросла почти в 1,5 раза» [4]. В качестве возможных направлений сотрудничества рассматриваются не только традиционные экспортно-импортные операции с участием белорусских предприятий, но и транзитные сделки между нерезидентами. В ноябре 2022 года БУТБ договорилась развивать биржевую торговлю продукцией агропромышленного комплекса и деревообработки со Стамбульской товарной биржей (ISTIB), чтобы «объединить усилия с целью наращивания объемов взаимной торговли Беларуси и Турции, при этом основной акцент планируется сделать на продукции сельского хозяйства и деревообрабатывающей промышленности, спрос на которую стабильно высокий в обеих странах» [5]. В этой связи белорусские партнеры надеются на поддержку и содействие со стороны ISTIB, членами которой являются более десяти тысяч турецких предприятий.

В целом говоря о сотрудничестве БУТБ с азиатскими странами, заметим, что это направление связей обладает огромным экспортным потенциалом. И «уже в ближайшей перспективе это взаимодействие продемонстрирует высокую результативность» [6, с. 52]. И первые шаги в этом плане сделаны.

Литература

1. БУТБ и индийская торгово-промышленная палата планируют сотрудничать в сфере биржевой торговли [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/butb-i-indijskaja-torgovo-promyshlennaja-palata-planirujut-sotrudnicat-v-sfere-birzhevoj-torgovli-524659-2022/>
2. БУТБ планирует начать экспорт нефтехимической продукции для индийской фармотрасли [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/butb-planiruet-nachat-eksport-neftehimicheskoy-produktsii-dlja-indijskoj-farmotrasli-535977-2022/>
3. БУТБ организует поставки белорусских пиломатериалов для промышленности Пакистана [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/butb-organizuet-postavki-beloruskih-pilomaterialov-dlja-promyshlennosti-pakistana-535371-2022/>
4. БУТБ представит преимущества биржевой торговли на выставке в Турции [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/butb-predstavit-preimuschestva-birzhevoj-torgovli-na-vystavke-v-turtsii-529829-2022/>
5. БУТБ и Стамбульская товарная биржа будут развивать торговлю продукцией АПК и деревообработки [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/butb-i-stambulskaja-tovarnaja-birzha-budut-razvivat-torgovlju-produktsiej-apk-i-derevoobrabotki-533002-2022/>
6. Залесский, Б. Потенциал биржевого механизма. Сборник статей / Б. Залесский. – LAP LAMBERT Academic Publishing, 2022. – 68 с.

Залесский Борис Леонидович
Белорусский государственный университет

СЭЗ “ГРОДНОИНВЕСТ”: ПОИСК ИНВЕСТОРОВ ПРОДОЛЖАЕТСЯ

Привлечение иностранных инвестиций является важным вопросом развития свободных экономической зон (СЭЗ) Беларуси, который демонстрирует положительную динамику в 2022 году. Достаточно сказать, что за три квартала этот показатель возрос в 1,7 раза – до более 415 миллионов долларов. Кроме того, «в этом году зарегистрировано 22 новых резидента с проектами в деревообработке, химической промышленности, логистике, сельском хозяйстве и металлообработке. Суммарный объем инвестиций составит \$167 млн. Будет создано 1080 новых рабочих мест» [1]. Неплохие результаты в этом плане показывает СЭЗ “Гродноинвест”, где «за первое полугодие привлекли иностранных инвестиций на более 150 миллионов долларов» [2, с. 4] и где поиск новых инвесторов и резидентов продолжается.

В ноябре 2022 года в СЭЗ “Гродноинвест” зарегистрировано ООО «Кронес-Гродно» с инвестиционным проектом по созданию многопрофильного производства мебели и изделий из древесины. Новый резидент построит новый комплекс, включающий производственные, складские и административные помещения, приобретет современное технологическое оборудование. «Реализация проекта позволит создать около 30 новых рабочих мест, расширить ассортимент выпускаемой продукции и нарастить объемы экспорта, увеличить отчисления в бюджет и внебюджетные фонды» [3]. Все это будет осуществляться в рамках эффективно действующего мебельного кластера СЭЗ «Гродноинвест» в Гродненской области, в котором принимают участие более 20 резидентов СЭЗ различной производственной направленности. Кооперация позволит создать продукт с высокой добавленной стоимостью, сконцентрировать ресурсный потенциал внутри региона, повысить рентабельность выпускаемой продукции.

Ранее в 2022 году о реализации проекта в рамках мебельного кластера заявил новый резидент СЭЗ – ООО «Баринпак» – с инвестиционным проектом по организации производства упаковки.

Чуть позже в ноябре 2022 года в СЭЗ “Гродноинвест” зарегистрирован еще один резидент – ЗАО “Терминал Запад” с инвестиционным проектом по созданию производственно-логистического предприятия. Компания займется перегрузкой сжиженных углеводородных газов с железнодорожных вагонов-цистерн широкой колеи на узкую, а также с вагонов-цистерн на автомобильный транспорт. Кроме того, будут оказываться услуги по очистке и компаундингу сжиженных углеводородных газов. «Проект реализуют на участках №4 (Гродно) и №12 (Свислочский район) СЭЗ "Гродноинвест". В ходе реализации предприятием будет приобретено новое технологическое оборудование, проведена техническая модернизация газонаполнительных станций, улучшена инфраструктура» [4]. Заметим, что компания “Терминал Запад” стала пятым резидентом СЭЗ, зарегистрированным в текущем году. Ранее в 2022 году в сфере логистики в “Гродноинвест” была зарегистрирована компания ООО “Юнионвэй”, которая реализует проект по строительству контейнерного терминала в районе железнодорожной грузовой станции “Свислочь”. Строительство первой очереди началось в текущем году, а «услуги компания начнет оказывать с 2025 года. Общие инвестиционные затраты составят более 23 млн долларов США. За период реализации проекта планируется создать 70 новых рабочих мест» [5]. Кроме того, в СЭЗ уже успешно реализуют проекты в сфере логистики такие резиденты, как: компания “Портела”, которая возводит транспортно-логистический центр в Гродненском районе; фирма “Виларис” – с капиталом из Объединенных Арабских Эмиратов; компания “Сильва Лоджистик БиУай” – с инвестициями из Нидерландов.

В 2022 году возможности СЭЗ “Гродноинвест” неоднократно демонстрировались на международных конференциях и выставках. Например, в ноябре этого года в рамках Международной выставки MUSIAD EXPO в

Стамбуле предложения СЭЗ в инвестиционной, торгово-экономической и туристической областях были озвучены на площадке Турецко-Белорусского инвестиционного форума. Разговор шел о реализации новых инвестиционных проектов на территории Гродненской области, «включая создание индустриального парка “Гродно” при участии турецких компаний, расширении торгово-экономических связей и развития производственной кооперации в химической, деревообрабатывающей, машиностроительной и других сферах» [6]. Одной из тем обсуждения стал новый амбициозный проект по строительству индустриального парка “Гродно” с готовой инфраструктурой и развитой логистикой. Также представлены были преимущества специального туристско-рекреационного парка “Августовский канал”. По итогам этих переговоров подписан Меморандум о сотрудничестве между администрацией СЭЗ “Гродноинвест” и Ассоциацией независимых промышленников и предпринимателей MUSIAD, который предполагает расширение сотрудничества между белорусскими и турецкими компаниями в производственной, инвестиционной, финансовой, торгово-экономической областях. Для справки заметим, что в СЭЗ осуществляет деятельность резидент с турецким капиталом – ООО “Европластикс Инвест”, который реализует в индустриальном парке в Сморгони два проекта по организации производства хлопковой пряжи и производства стальных труб. В том же ноябре предложения СЭЗ рассмотрены и в Дубае на Евразийском бизнес-форуме “В центре внимания Беларусь”, где были проведены также переговоры с Торгово-промышленной палатой Шарджи и рассмотрены перспективы «взаимодействия в области торговли и инвестиций <...> на рынках Ближнего Востока и Северной Африки» [7]. Стороны договорились о сотрудничестве.

Литература

1. Абраменко: ПИИ на чистой основе в СЭЗ за январь-сентябрь возросли в 1,7 раза [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/abramenko-pii-na-chistoj-osnove-v-sez-za-janvar-sentjabr-voztrosli-v-17-raza-536597-2022>

2. Залесский, Б.Л. Инструмент инвестиций, инноваций и экспорта / Б.Л. Залесский // Материали за XVII международна научна практична конференция, Научният потенциал на света – 2022, 17 – 25 септември 2022: София. “Бял ГРАД–БГ”. – С. 3–6.

3. Новый резидент СЭЗ “Гродноинвест” создаст в Гродно многопрофильное производство мягкой мебели [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://grodnoinvest.by/press-center/novyj-rezident-sez-grodnoinvest-sozdast-v-grodno-mnogoprofilnoe-proizvodstvo-myagkoj-mebeli/>

4. В СЭЗ “Гродноинвест” создадут новое производственно-логистическое предприятие [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/regions/view/v-sez-grodnoinvest-sozdadut-novoe-proizvodstvenno-logisticheskoe-predpriyatje-535377-2022/>

5. Новый резидент СЭЗ “Гродноинвест” построит в Свислочи контейнерный терминал [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://grodnoinvest.by/press-center/novyj-rezident-sez-grodnoinvest-postroit-v-svislochi-kontejnernyj-terminal/>

6. Турецкому бизнесу представлены возможности инвестирования на территории СЭЗ “Гродноинвест” [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://grodnoinvest.by/press-center/tureczkie-kompanii-zainteresovany-v-rasshirenii-sotrudnichestva-v-ramkax-sez-grodnoinvest/>

7. СЭЗ “Гродноинвест” и ТПП Шарджа Объединенных Арабских Эмиратов договорились о сотрудничестве [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://grodnoinvest.by/press-center/sez-grodnoinvest-i-tpp-shardzha-obedinennyx-arabskix-emirator-dogovorilis-o-sotrudnichestve/>

Залесский Борис Леонидович
Белорусский государственный университет

ФОРМУЛА УСПЕХА: ВЫСОКИЙ УРОВЕНЬ ВЗАИМОПОНИМАНИЯ

В ноябре 2022 года белорусская правительственная делегация побывала в Иране, где состоялись разнообразные встречи и переговоры на межгосударственном уровне, в рамках которых отмечалось, что взаимодействие двух стран сегодня характеризуется высокой динамикой развития практически во всех сферах. В частности, в этом году Минск и Тегеран «существенно нарастили объем сотрудничества по многим направлениям, начиная от товарооборота и заканчивая товарными потоками, грузооборотом» [1]. Но, судя по всему, сторонам еще необходимо сделать целый ряд шагов, заключить важные документы, провести много новых мероприятий, чтобы можно было бы реализовать весь потенциал, который есть у Беларуси и Ирана в области промышленности, науки и технологий, и согласовать подходы, заложенные в проект дорожной карты всестороннего сотрудничества на 2023-2026 годы. Заметим, что за три квартала 2022 года товарооборот между двумя странами «вырос до \$63,6 млн (рост в 2,9 раза к аналогичному периоду 2021 года), экспорт – до \$48,6 млн (в 4,4 раза), импорт – до \$15 млн (рост на 41,8%). Сальдо положительное - \$33,6 млн» [2].

Важным событием в отношениях между двумя странами стал Иранско-Белорусский бизнес-форум, состоявшийся в ноябре 2022 года в иранской столице, организованный Белорусской торгово-промышленной палатой (БелТПП) и Иранской палатой по вопросам торговли, промышленности, шахт и сельского хозяйства, «которая является основным партнером БелТПП в Иране на протяжении 20 лет» [3]. На этом форуме приняли участие более 120 руководителей и представителей белорусских и иранских компаний. Из Беларуси были представлены экспортеры из сфер промышленного производства

и машиностроения, деревообработки, легкой и пищевой промышленности. Иранская сторона предложила ряд мер для стимулирования взаимной торговли. В том числе: расширение прав и возможностей малых и средних предприятий двух стран, укрепление банковского и страхового сотрудничества, определение новых совместных проектов, разработка и упрощение выдачи виз для бизнесменов и туристов, создание необходимой инфраструктуры для развития экономических отношений, особенно в коммерческом, промышленном и техническом секторах. Кроме того, было объявлено «об открытии кредитной линии в размере 100 млн. долларов для белорусских трейдеров, заинтересованных в покупке иранской продукции» [4]. По итогам бизнес-форума стороны подписали ряд совместных документов. В частности, соглашение о сотрудничестве приняли БелТПП и Иранская палата по вопросам торговли, промышленности, шахт и сельского хозяйства, которое «придаст новый импульс развитию отношений между двумя странами» [5].

Напомним, что минувшим летом на 15-м заседании смешанной белорусско-иранской комиссии по вопросам экономического сотрудничества Минск и Тегеран выразили заинтересованность в увеличении объемов товарооборота между двумя странами. Ведь в лучшие годы объемы внешней торговли Беларуси и Ирана доходили до 250-300 миллионов долларов. Поэтому стороны намерены за короткий период времени выйти на товарооборот в пределах 500 миллионов долларов. А министр промышленности, шахт и торговли Ирана С. Амин даже спрогнозировал еще более высокие показатели в среднесрочной перспективе и выразил уверенность, что «мы планируем нарастить взаимодействие в различных сферах. Все это позволит в ближайшее время выйти на объем товарооборота в \$1 млрд» [6]. В частности, есть большие возможности расширения поставок белорусской техники для иранской горнодобывающей промышленности. Тем более, что в Иране эта сфера очень быстро развивается. Одним из важных направлений развития торгово-экономического сотрудничества в 2022 году является и взаимодействие между

Беларусью и Ираном в сфере сельского хозяйства и продовольствия. Речь идет, прежде всего, об активизации поставок на иранский рынок «белорусской растениеводческой, мясной и молочной продукции, а также комбикормов и премиксов для животных в Иран, и встречных поставок овощей, фруктов, рыбы и морепродуктов из Ирана в Беларусь» [7, с. 59].

Что касается сотрудничества Минска и Тегерана в научной сфере, то между институтами Национальной академии наук (НАН) Беларуси и научными организациями и университетами Ирана уже подписан ряд договоров, соглашений и меморандумов. Например, «согласно договору о научно-техническом сотрудничестве между НАН и исламским университетом Azad в аспирантурах научных организаций Академии наук окончили обучение и защитили кандидатские диссертации 16 ученых Ирана» [8]. Но стороны намерены расширять совместные усилия, чтобы работать по конкретным научным направлениям и проектам. Для этого в мае 2022 года белорусская сторона предложила иранским партнерам пакет предложений, по которым можно было бы вместе работать, чтобы достичь эффективных результатов. Среди них – новые материалы и технологии, производство лекарственных средств и фармацевтических продуктов, технологии и оборудование комплексной очистки питьевой воды, технологии переработки полезных ископаемых, беспилотные летательные аппараты, подготовка и обмен студентами, стажировки ученых и преподавателей. Планируется, что по инициативе НАН будет разработан проект дорожной карты сотрудничества с научными организациями Ирана, в которую войдут перспективные направления, представляющие взаимный интерес.

Литература

1. Роман Головченко: Беларусь и Иран могут достичь большего в торгово-экономическом и инвестиционном взаимодействии [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <http://www.government.by/ru/content/10474>

2. Головченко: позиции Беларуси и Ирана совпадают по всему кругу вопросов экономической повестки дня [Электронный ресурс]. – 2022. – URL:

<https://www.belta.by/economics/view/golovchenko-pozitsii-belarusi-i-irana-sovpadajut-po-vsemu-krugu-voprosov-ekonomicheskoy-povestki-dnja-536376-2022/>

3. Иранско-Белорусский бизнес-форум [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.cci.by/o-palate/novosti/iransko-belorusskiy-biznes-forum/#>

4. В Тегеране проходит ирано-белорусский бизнес-форум [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: https://iran.ru/news/analytics/121826/V_Tegerane_prohodit_irano_belorusskiy_biznes_forum

5. Торгово-промышленные палаты Беларуси и Ирана подписали соглашение о сотрудничестве [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/torgovo-promyshlennye-palaty-belarusi-i-irana-podpisali-soglashenie-o-sotrudnichestve-536244-2022/>

6. Министр промышленности Ирана: товарооборот с Беларусью в ближайшее время может достичь \$1 млрд [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/ministr-promyshlennosti-irana-tovarooborot-s-belarusju-v-blizhajshee-vremja-mozhet-dostich-1-mlrd-516242-2022/>

7. Залесский, Б.Л. Промышленность, регионы, сельское хозяйство / Б.Л. Залесский // Материали за XVII международна научна практична конференция, Новини на научния прогрес – 2022, 17 – 25 август 2022 г.: София. “Бял ГРАД–БГ”. – С. 57–60.

8. НАН Беларуси разработает проект дорожной карты сотрудничества с научными организациями Ирана [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/society/view/nan-belarusi-razrabotaet-proekt-dorozhnoj-karty-sotrudnichestva-s-nauchnymi-organizatsijami-irana-500275-2022/>

Financial relations

**G.S. Tynbayeva¹, A.Kayratkyzy², A.S. Bakytova³, A.T. Adilbayeva⁴,
A.Kuanyshbaykyzy⁵**

¹*Supervisor*

^{2,3,4,5}*2nd-year students of the educational program "World Economy"*

(worldeconomy8@gmail.com)

^{1,2,3,4,5}*Academician E.A. Buketov Karaganda University, senior teacher at Foreign
languages faculty, Foreign languages department*

(email: gulnara.st@mail.ru)

SOCIAL AND ECONOMIC CONSEQUENCES OF INFLATION.

Abstract: Inflation is an increase in prices for goods and services. Inflation is also called the consumer price index. Inflation is a large-scale problem that worries the whole world these days, it also violates the economic stability of Kazakhstan, production, financial and price systems. Inflation is a complex and multifactorial construction; it is characteristic of an economy based on the circulation of paper money, and is characterized by a violation of the reproductive process.

Keywords: Inflation, prices, economy, social and economic consequences.

Inflation is an increase in the general level of prices for goods and services. The word comes from the Latin "Inflatio" - bloating. The presence of commodity-money relations determined by the law of value generates inflationary processes. The cause of inflation, the mechanism of action, visibility and its consequences and ways of fighting have never been deeply studied in our country. The main feature of inflation is the variety of causes related to all factors of social reproduction. In other words, inflation arises from the activity of the entire peasant mechanism.

Inflation can manifest itself in two forms.

1. Open inflation is a form of inflation characterized by an increase in the general price level. This form is also called "free". There are two types of open inflation:

a) demand inflation: it manifests itself in the excess of demand over supply. This leads to an increase in prices and a shortage of goods and services. This type of free inflation affects the volume of GNP and employment.

b) cost inflation (supply): it is manifested in the growth of prices for resources, factors of production. The consequence of this is an increase in production and circulation costs, as well as prices for manufactured products.

2. Suppressed inflation is a form of inflation restrained by a commodity deficit, which leads the population to forced accumulation of funds. The consequence of this type of inflation is a chronic shortage of goods and services. Suppressed inflation destroys market mechanisms and creates a deficit type of economy.

Both forms of inflation do not exclude each other, They can develop in parallel, complementing each other, perhaps even variants of their combination.

Inflation is not a new phenomenon in civil history. It has a rich history. The War of Independence in North America in 1775-1783 led to the depreciation of the dollar. Asynchronous paper products produced during the revolution of 1789-1794 in France depreciated 883 times in 7 years.

For the first time, the concept of "inflation" refers to money circulation in the United States during the Civil War (1851-1865), huge hryvnia was used instead of money, a piece of silver (\$450 million), which reduced its solvency to 60% in two years.

In the sphere of circulation, which developed under the spontaneous regulation of the proportion of social reproduction, including the implementation of the mechanism of the monetary accumulative instrument, in the conditions of gold monometallism, the development of inflation as a chronic disease was prevented. Under capitalism, during the period of free competition, inflation arose during the termination of the convertibility of credit money into gold, which happens during wars, crises, natural disasters. During the general crisis of capitalism, inflation acquired a general chronic character and became one of the most important socio-economic problems.

The socio-economic consequences of inflation are manifested in the following:

1. Inflation leads to the fact that all monetary incomes (both of the population and enterprises, the state) actually decrease. This is determined by the differences between nominal and real income. Nominal (monetary) income is the amount of money that a person receives in the form of salary, interest, rent and profit. Real income is determined by the number of goods and services that he can buy for the amount of nominal income. If nominal income remains stable or grows slower than the rate of inflation, then real income falls. That is why people with fixed incomes suffer the most during the period of inflation. The costs of "worn-out shoes".

2. Inflation redistributes income and wealth. So, debtors get richer at the expense of their creditors. Moreover, debtors win at all levels, because the loan is taken at one purchasing power of money, and is returned when much less can be bought for this amount. The government, which has accumulated a large public debt, also wins. Inflation redistributes income and wealth at the expense of those who give money in favor of those who postpone payments. Inflation increases the value of real estate.

3. During the period of inflation, prices for commodity and material values that are in demand in the market are rising. Therefore, the population and enterprises strive to materialize their rapidly depreciating funds into stocks as soon as possible. This leads to a lack of funds from economic agents. The result of the hyped purchase of goods is an increase in demand inflation.

4. Inflation makes long-term investment unprofitable.

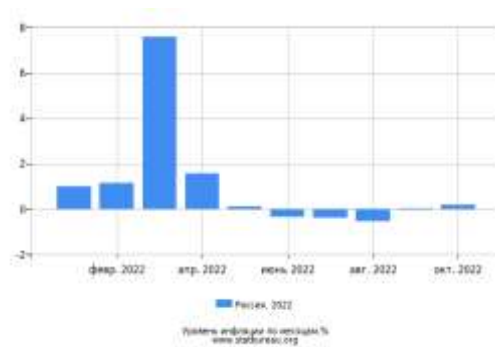
5. Inflation leads to depreciation of the depreciation fund of firms, which complicates the process of normal reproduction. Inflation also reduces the real value of all other savings (deposits, bonds, insurance). People try not to make savings, and

firms direct a significant part of their profits to current consumption, which leads to a reduction in the financial resources of society, curtailing production.

6. Inflation leads to the hidden confiscation of funds from the population and enterprises through taxes. This is due to the fact that taxpayers automatically fall into a higher taxation group due to the growth of nominal income.

Global economic activity is experiencing a broad and sharper-than-expected slowdown, with inflation above levels seen for several decades. The cost-of-living crisis, tightening financial conditions in most regions, the political and social situation in the world and the protracted COVID-19 pandemic have a significant negative impact on development prospects.

At the same time, the inflation rate is currently rising in many States. The following statistics can be cited as evidence:

In October 2022, the inflation rate in Russia was 0.18%, which is 0.13 more than in September 2022 and 0.93 less than in October 2021. At the same time, inflation since the beginning of 2022 amounted to 10.65%, and on an annualized basis - 12.63%.

Millions of Europeans feel the consequences on their pockets, they have to deny themselves simple things, save on some food, cancel the Internet contract, look for a cheaper rented apartment, etc.

Mass strikes are already taking place in France due to high inflation, but according to Eurostat, the situation there is still tolerable, prices have increased "only" by 6.4%. The highest rates are in the Baltic States, from 22 to 24% in annual terms.

The issue of inflation is also relevant in our country.

	Consumer price index							
	October 2022 to September 2022				October 2022 to December 2021			
	goods and services	goods		Paid services	goods and services	goods		Paid services
food		non-food	food			non-food		
Kazakhstan								
Republic	101,6	101,4	101,7	101,7	117,2	121,2	116,0	112,6
Abay	101,4	101,3	101,5	101,3	117,5	121,1	116,9	113,1
Akmola	101,3	101,5	101,3	101,1	117,5	121,8	115,7	113,2
Aktobe	101,6	101,3	102,0	101,7	116,5	122,2	115,4	109,3
Almaty	101,6	100,9	101,3	102,9	115,0	119,5	113,0	110,5
Atyrau	101,0	100,8	101,1	101,2	116,3	121,2	115,3	110,2
West								
Kazakhstan	101,7	101,4	101,6	102,2	116,6	120,6	115,2	112,3
Zhambyl	101,3	101,5	101,3	100,9	115,5	120,3	114,1	110,0
Zhetisu	101,4	100,9	101,2	102,5	116,5	121,4	115,1	110,7
Karaganda	101,7	101,6	100,9	102,7	118,2	121,6	116,4	115,3
Kostanay	100,8	101,0	101,2	100,1	116,8	120,5	115,2	113,3
Kyzylorda	102,2	101,7	103,2	101,8	116,8	121,0	116,9	110,5
Mangystau	101,5	101,8	101,2	101,3	121,5	129,2	117,1	114,9
Pavlodar	101,7	101,2	101,9	102,2	116,4	120,8	115,3	111,2
North								
Kazakhstan	101,4	101,5	101,8	100,7	116,9	121,1	115,2	112,5
Turkistan	101,1	101,0	102,2	100,3	117,0	121,9	116,0	110,8
Ulytau	100,8	101,5	100,6	100,1	118,4	120,8	117,8	115,4
East								
Kazakhstan	101,0	101,0	101,1	101,0	116,9	120,2	117,2	111,9
Astana city	102,1	102,0	102,6	101,7	119,5	120,1	126,6	111,4
Almaty city	101,9	101,4	102,2	102,2	117,3	120,6	113,7	116,5
Shymkent city	102,3	103,0	102,0	101,5	117,3	123,1	115,3	111,1

In order to neutralize the effects of inflation, the state pursues an anti-inflationary policy. The state's anti-inflationary policy is carried out by implementing general economic measures, such as stabilizing the economy, regulating wage prices, improving finances, curbing credit expansion, and taking tight control of money issuance.

In the conditions of inflation, the government was forced to adhere to the policy of "expensive money", the National Bank kept the percentage of arrears and the rate of mandatory reserves at a very high level. As a result of the monetary (monetary and financial) policy carried out in this way, inflation was curbed, while domestic production and the market decreased by two or three times, national production stopped, unemployment increased sharply. The raw materials industries, which mainly produce products outside, have not stopped working, but, on the contrary, have significantly increased the volume of exports. The ways of transition to the market have increased, and the inter-production imbalances that have long been established in Kazakhstan have not decreased.

Currently, inflation is one of the most dangerous processes that negatively affect finance, the monetary and economic system as a whole. Inflation means a decrease in the purchasing power of money. By its nature and manifestations, it can be different.

Inflation in one way or another covers all countries. The ideal option for a successful economy is the absence of inflation, although it is difficult to achieve. High rates of inflation cause serious damage to the economic development of the country and its population. Inflation has become a constant factor of economic life, has significantly complicated the system of economic relations. It requires increased attention and special measures to keep it at a "normal" level. Overcoming inflation is a necessary condition for normal economic development and effective functioning of monetary and financial systems.

List of used literature:

1. T.A.Frolova Macroeconomics: lecture notes Taganrog: TRTU, 2006
2. The National Statistical Office: <https://www.stat.gov.kz>
3. www.inform.kz
4. The social aspect of inflation: Alexander Mikhailov, 2018
5. Economic development impulse: Alexander Mikhailov, 2019

Marketing and management

Демеуова Гулия Бакеновна

Лектор кафедры «Экономика и бизнес»

Студенты 4 курса образовательной программы «Учет и аудит»

Акимбаева Марьям Ходжаахмедовна

Базина Ангелина Александровна

Казахстанский инженерно-технологический университет

КазИТУ, Казахстан, город Алматы

ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОИЗВОДСТВА И УПРАВЛЕНИЯ НА ПРЕДПРИЯТИИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Реформы в экономике неизменно связаны с изменением стереотипов управления, методов и подходов в планировании и осуществлении преобразований. В значительной степени успех или неуспех любого дела зависит от организации управления. Владение управленческими технологиями обеспечивает необходимый профессиональный уровень руководителя при управлении предприятием. К числу управленческих технологий относится, прежде всего, умение правильно определить стратегические и тактические цели. Кроме того, успешный руководитель должен уметь прогнозировать развитие важных для предприятия ситуаций с тем, чтобы вовремя принять необходимое управленческое решение. Сегодня профессиональное управление невозможно без знакомства с основными технологиями, с помощью которых осуществляется разработка, принятие и реализация управленческих решений.

Организация производства на предприятии – это вид деятельности по объединению всех составляющих производственного процесса в единый процесс, а также по обеспечению их рационального взаимодействия и сочетания в целях достижения экономической и социальной эффективности производства. Организация производства является залогом эффективной работы предприятия, так как она создает возможности для высокой производительности трудовых коллективов, выпуска качественного продукта, оптимального использования ресурсов предприятия, а также развития организационной

культуры и личности в процессе работы. Осуществляется на всех уровнях иерархии управления предприятием.

Организация производства на предприятии охватывает следующие виды деятельности: определение, обоснование и постоянное совершенствование структуры предприятия; планирование и обеспечение взаимосвязанной работы всех производственных процессов начиная с разработки продукта и до его непосредственной поставки потребителю; планирование и реализация на практике организации структурных единиц производственной инфраструктуры; обеспечение оптимального сочетания всех составляющих производства во времени; создание для непосредственных участников процесса таких условий труда, которые бы представляли собой максимально эффективное соединение рабочей силы и средств труда; сочетания оптимальных организационных форм и экономических методов ведения производства.

Задачи организации производства – это экономия трудовых ресурсов путем упорядочения отношений и связей в производственном процессе, увеличение творческого характера работы сотрудников и обеспечение как коллективной, так и личной заинтересованности в результате работы. Это может быть как материальное, так и нематериальное стимулирование сотрудников (подробнее можно ознакомиться в материале Нематериальное стимулирование как способ вовлечения персонала). Также важной задачей является обеспечение необходимых условий для реализации всех направлений производственной деятельности предприятия.

Типы производства представлены в виде списке ниже.

Единичное производство – штучный выпуск изделий разной и нестабильной номенклатуры. Особенности организации производства: большое количество ручной работы, технологическая специализации, долгий цикл, высокий уровень профессионализма рабочих, использование универсального оборудования.

Серийное производство – одновременное изготовление сериями обширной номенклатуры изделий, выпуск которых повторяется на протяжении длительного времени. Особенности организации серийного производства: одновременно происходит создание достаточно большой номенклатуры повторяющихся изделий в значительных количествах, небольшой объем ручной работы, специализация рабочих мест, недолгий цикл, унификация деталей.

Массовое производство – непрерывное изготовление ограниченной номенклатуры изделий в больших количествах. Особенности данного типа: номенклатура выпускаемых изделий строго ограничена, объемы выпуска – большие, специализация рабочих мест, невысокий профессиональный уровень работников, небольшое подготовительно-заключительное время, производство диспетчеризировано, удельные издержки низкие, полное использование оборудования, высокая производительность труда.

Формы организации производства Точечная. Работа над деталью при данной форме организации производства происходит в полном объеме на одном рабочем месте. Продукт производится там, где находится основная его часть. Технологическая. Данная форма характеризуется цеховой структурой с последовательной передачей предметов труда. Наибольшее распространение она получила на машиностроительных предприятиях. Прямоточная. Имеет линейную структуру с поштучной передачей предметов труда. Такая форма реализует основные принципы организации процессов: специализация, прямоточность, непрерывность, параллельность.

Использование прямоточной формы приводит к уменьшению длительности цикла, использованию рабочей силы с большим эффектом, снижению объемов незавершенного производства. Предметная. Данная форма организации производства имеет ячеистую структуру с последовательной или параллельно-последовательной передачей предметов труда. Предметное построение производственных участков обеспечивает прямоточность и снижение длительности цикла, а также обеспечение передачи предметов с одной операции на другую без транспортировки на склад.

Интегрированная. Данная форма производства предполагает собой объединение основных и вспомогательных операций в один интегрированный процесс с ячеистой структурой или линейной пространственной структурой при параллельно-последовательной или последовательной передаче предметов труда. На участках, где имеет место данная форма, необходимо связать в единый производственный процесс такие процессы как складирование, транспортировка, управление, обработка. Это достигается объединением всех рабочих мест при помощи автоматической транспортно-складской системы.

Организация производства на предприятии – это вид деятельности по объединению всех составляющих производственного процесса в единый

процесс, а также по обеспечению их рационального взаимодействия и сочетания в целях достижения экономической и социальной эффективности производства.

Организация производства является залогом эффективной работы предприятия, так как она создает возможности для высокой производительности трудовых коллективов, выпуска качественного продукта, оптимального использования ресурсов предприятия, а также развития организационной культуры и личности в процессе работы. Осуществляется на всех уровнях иерархии управления предприятием.

К числу первоочередных задач руководителя на начальном этапе организации малого предприятия можно отнести следующие:

Выпуск конкурентоспособной продукции в условиях жесткой конкуренции.

Проведение активной маркетинговой политики для завоевания и удержания рынка сбыта.

Подготовка персонала предприятия к работе по выпуску определенной продукции.

Организация производственного процесса.

Решение социальных проблем и создание условий для персонала предприятия, которые не уступали бы условиям на предприятиях-конкурентах.

Формируя стратегию и тактику предприятия, прежде всего, необходимо помнить, что предприятие должно существовать для производства продукции или оказания услуг, пользующихся у потребителя платежеспособным спросом. Поэтому руководитель должен четче, чем кто-либо другой на предприятии, представлять весь цикл, начиная от обеспечения производства необходимыми сырьем, материалами, комплектующими и т.д., эффективной организации производственного процесса и кончая сбытом произведенной продукции или оказываемых услуг. Вместе с тем, руководитель должен обеспечить такое качество продукции или оказываемых услуг, чтобы в наибольшей степени удовлетворить потребителя, и при этом стремиться обеспечить устойчивое экономическое положение предприятия, минимизировать издержки при производстве продукции. С одной стороны, руководитель должен стремиться к унификации производства, поскольку с ростом серийности снижается себестоимость продукции. С другой стороны, интересы эффективной

маркетинговой политики могут требовать большего разнообразия поставляемой продукции или оказываемых потребителям услуг.

Как найти разумное сочетание этих и других, подчас, противоречивых задач, возникающих в повседневной практике управления предприятием в условиях рынка? В этом и состоит искусство руководителя, который должен найти оптимальное сочетание казалось бы противоречивых целей. Но, несомненно, ключом к правильному решению этих и многих других вопросов практического управления предприятием должно стать правильное понимание руководителем экономических проблем, стоящих перед предприятием - его экономической политики.

Одним из основных условий успешного ведения бизнеса в условиях рыночной экономики является проведение эффективной политики в области сбыта производимой предприятием продукции. Современное предприятие может эффективно функционировать и развиваться, если оно располагает достаточными денежными средствами для закупки необходимого сырья и комплектующих, для оплаты счетов обслуживающих предприятие структур, для своевременной выплаты зарплаты и т.д.

Основным источником денежных поступлений на предприятии является реализация выпускаемой им продукции. Однако в условиях жесткой конкуренции для успешной реализации продукции необходимо проведение эффективной маркетинговой политики.

Здесь речь пойдет главным образом об изучении конкурентов и завоевании преимуществ в конкурентной борьбе. Во-первых, необходимо установить привлекательность данной отрасли в долгосрочной перспективе. Во-вторых, необходимо определить конкурентные позиции предприятия и его продуктов по сравнению с другими предприятиями данной отрасли.

Таким образом, коммерческая деятельность любой организации может быть представлена как процесс преобразования некоторого набора исходных ресурсов в конечный результат, в процессе производственной деятельности в качестве исходного момента можно рассматривать обеспеченность ресурсами в необходимом для нормального хода производственной деятельности сочетании (пропорциях), в основу деления ресурсов положен принцип их невзаимозаменяемости.

Таким образом, организация производства на предприятии охватывает следующие виды деятельности:

определение, обоснование и постоянное совершенствование структуры предприятия;

планирование и обеспечение взаимосвязанной работы всех производственных процессов начиная с разработки продукта и до его непосредственной поставки потребителю;

планирование и реализация на практике организации структурных единиц производственной инфраструктуры;

обеспечение оптимального сочетания всех составляющих производства во времени;

создание для непосредственных участников процесса таких условий труда, которые бы представляли собой максимально эффективное соединение рабочей силы и средств труда;

сочетания оптимальных организационных форм и экономических методов ведения производства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Азоев Г. Л. Конкуренция: анализ, стратегия и практика. - М.: ЦЭиМ, 2016.
2. Виханский О. С., Наумов А. И. Менеджмент: человек, стратегия, организация, процесс. - М.: Изд-во МГУ, 2017.
3. Виссема Х. Менеджмент в подразделениях фирмы: Пер. с англ. - М.: ИНФРА-М, 2016.
4. Сеть Интернет

PhD Айтказина М. А.,
Магистрант Мутали Е. А.,
Университет Туран, Казахстан

НЕОБХОДИМОСТЬ ПОВЫШЕНИЯ ЛОЯЛЬНОСТИ ПОКУПАТЕЛЕЙ К АПТЕЧНЫМ УЧРЕЖДЕНИЯМ

Аптечные учреждения для поддержания конкурентоспособности должны иметь ценность, которая отличает их от других. Необходимо предложить ту ценность, которая еще больше улучшит выбор потенциальных клиентов для совершения сделки или побудит существующих клиентов совершить последующие сделки. Аптечные учреждения, способные постоянно повышать лояльность клиентов, смогут быть конкурентоспособными в условиях жесткой деловой конкуренции, поскольку лояльность клиентов является очень важным фактором существования аптек. В современном мире фармацевтический бизнес развивается очень быстро. Это вызвано увеличением числа вспышек заболеваний и пандемией COVID 19. Каждый потребитель, который будет покупать препарат, должен иметь особые соображения при выборе аптеки, которую он посетит. Обычно люди рассматривают вопрос о доступной цене, расположении аптеки, ассортименте лекарств и парафармации, качестве услуг, предоставляемых аптекой и общественном восприятии определенных аптек.

Цель данной статьи состоит в том, чтобы расширить концепцию лояльности клиентов, применив ее к условиям розничной торговли аптеками и выяснить какие факторы влияют на построение лояльности в этом секторе, в отличие от других отраслей розничной торговли.

Теоретический вклад заключается в распространении концепции лояльности клиентов в литературе по розничному маркетингу на аптечный ритейл. Внесение вклада в существующие знания, наблюдая и теоретизируя, как строится лояльность клиентов в отечественной розничной аптеке, и исследуя, могут ли ее значение и восприятие отличаться от других подходов и моделей. Специфика аптечного ритейла по сравнению с более общими розничными практиками, такими как продуктовый ритейл, является целевые покупатели, которые совершают покупки не только по необходимости, но и в результате

соображений здоровья, уникальности предлагаемых продуктов и лежащие в основе этические соображения, которые сдерживают этот сектор.

Эта статья сосредоточена на обзоре предыдущей литературы по формированию лояльности клиентов в условиях розничной торговли в целом, чтобы установить наиболее используемые факторы.

В рамках розничной торговли лояльность обсуждалась в контексте множества факторов. Например, Чен С. и Ламберти Л. подчеркивают сильные стороны факторов коммуникации и каналов, когда предприятия мотивированы на применение многоканального подхода из-за эффектов соответствующих экономических выгод, таких как преимущества для клиентов, включая лояльность, удовлетворенность клиентов и конкуренцию. [1]

Кумар В. и Венкатесан Р. предполагают, что перекрестные покупки, которые происходят в многоканальной среде, могут быть хорошим предиктором продолжительности жизни и частоты покупок, поскольку можно использовать несколько случаев возврата для обучения клиентов, которые становятся более прибыльными и, в целом, более лояльными. поскольку они, как правило, потенциально лучше осведомлены о существующих доступных вариантах. [2]

В трудах Пантано Э. и Ваннуччи В. отражается исследование наиболее важных элементов клиентского опыта в магазине с точки зрения лояльности — персонал и цифровые технологии, где, в целом, покупатели склонны больше доверять цифровым технологиям, поскольку они, как правило, ускоряют их покупательский опыт. [3]

Многие исследователи подтверждают, что покупатели склонны искать уникальные и запоминающиеся впечатления, которые отражаются на их последующем лояльном поведении, клиенты обладают властью на рынке и не могут контролироваться розничными торговцами [5,6,7]. В то время как предприятия должны адаптироваться к этим изменениям и выработать стратегию выживания на многоканальном рынке. [9]

Другие исследователи, такие как Весел П. и Жабкар В., исследовали детерминанты лояльности клиентов в контексте программ лояльности среди участников таких схем розничной торговли. В результате они пришли к выводу, что удовлетворенность клиентов оказывается важным фактором при формировании лояльности клиентов в розничной торговле. [4]

Качество личного взаимодействия потребителей повлияло на их уровень лояльности, что, в свою очередь, снова привело к более высокой удовлетворенности клиентов, тем самым замкнув петлю [4]. Лояльность клиентов определяется как с точки зрения клиента, так и с точки зрения бизнеса [4,10]. Болтон Р., Каннан П. и Брамлетт М. обнаружил, что участники программ лояльности, как правило, менее чувствительны, когда речь идет о потерях общего качества или аспектах выставления счетов по сравнению с конкурентами, поскольку они считают, что получили более высокие выгоды по сравнению с потерями. Исследователи утверждают, что Программы лояльности способны повысить лояльность клиентов, даже если они, как правило, привлекают уже лояльных клиентов. [4]

Попытка понимания значения лояльности клиентов в аптечной рознице, а также исследования вопросов усилия розничных продавцов успешного привлечения и укрепления лояльность клиентов в отношении различных сегментов клиентов и их сопутствующих потребностей. Данный аспект поможет специалистам и позволит выявить новые методы внедрения и усиления лояльности клиентов в соответствующих аптечных розничных сетях. Позиция Пантано Э. и Ваннуччи В. в том, что лояльность клиентов должна измеряться на основе персонала и цифровых технологии в условиях нашего рынка больше соответствует требованиям времени. [3]

В Казахстане функционирует 4716 аптек. Больше всего аптек в Алматы – 887. Количество аптек в городах Астана и Шымкент – 587 и 443 аптек соответственно. Наименьшее количество аптек в городах Тараз, Кокшетау, Темиртау – 117, 63, 59 аптек соответственно.

Если рассматривать зарубежный опыт, то согласно отчетов Международной фармацевтической федерации, в Китае на 100 тысяч населения приходится 67 аптек, в Ливане – 60, в Непале – 57, в Украине 51, в России – 37, в США – 19, в Германии – 26. При этом, эксперты отмечают, что для стран, где существует развитая система здравоохранения, средним показателем считается не более 30 аптек на 100 тысяч населения. Показатель 40 и более аптек на 100 тысяч населения указывает на наличие перекосов в системе общественного здравоохранения, к данной категории относится, и Республика Казахстан, где отражается недостаточная работа государства по формированию у населения приоритетов здорового образа жизни. Повышенный спрос на лекарственные

препараты, формируется еще и потому, что существующая система здравоохранения не оправдывает ожиданий населения — люди предпочитают заниматься самолечением, получая назначения не от врача, а от провизора аптеки или в интернете. Чтобы сделать выводы о плотности концентрации аптек по городам РК, следует брать в расчет взаимосвязь количества аптек с населением города. В самом густонаселенном и имеющем наибольшее количество аптек в городе Алматы, на 100 тысяч жителей приходится всего 51 аптеки. Для сравнения – в довольно скромном по количеству жителей в городе Уральске этот параметр составляет 73 аптеки на 100 тысяч населения. Наибольшее количество аптек на 100 тысяч населения в городах Атырау и Актау находятся 65 и 62 аптеки соответственно. Для поддержания конкурентоспособности аптечным учреждениям необходимо повысить лояльность клиентов, что является актуальным на наш взгляд, требует дальнейшего изучения.

Литература:

1. Chen S. & Lamberti L. Multichannel marketing: the operational construct and firms' motivation to adopt // *Journal of Strategic Marketing*. – 2016. – №7. – С.594-616
2. Kumar V. & Venkatesan R. Who are the multichannel shoppers and how do they perform? Correlates of multichannel shopping behavior // *Journal of Interactive Marketing*. – 2005. – №2. – С.44-62
3. Pantano E. & Vannucci V. Digital or human touchpoints? Insights from consumer-facing in-store services// *Information Technology and People*. – 2019. – №1. – С.296-310
4. Vesel P. & Žabkar V. Managing customer loyalty through the mediating role of satisfaction in the DIY retail loyalty program// *Journal of Retailing and Consumer Services*. – 2009. – №1. – С. 396-406
5. Baxendale S., Macdonald E.K. & Wilson H.N. The Impact of Different Touchpoints on Brand Consideration// *Journal of Retailing*. – 2015. – №2. – С.235-253
6. Lemon K. N. & Verhoef P. C. Understanding Customer Experience Throughout the Customer Journey// *Journal of Marketing*. – 2016. – №1. – С.69–96.

7. Morse G. Retail is not broken. Stores are// Harvard Business Review. –2011. – №1. –C.78-82
8. Stein A. & Rameseshan, B. Towards the identification of customer experience touch point elements// Journal of Retailing and Consumer Services. – 2016. – №1. – C.8-19
9. Weinberg B.D., Parise S. & Guinan P.J. Multi-channel marketing: Mindset and program development// Business Horizons. – 2007. – №1. – C.385– 394
10. Roy, S. Consequences of customer advocacy// Journal of Strategic Marketing. – 2013. – №3. – C. 260-276

**Магистрант Сайфулина Э.Д.,
PhD Айтказина М.А.,
Университет Туран, Казахстан**

МАРКЕТИНГОВЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ ПРИВЛЕЧЕНИЯ КЛИЕНТОВ ТРАНСПОРТНЫХ УСЛУГ В СЕГМЕНТЕ ГРУЗОВЫХ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНЫХ ПЕРЕВОЗОК

Одной из фундаментальных отраслей экономики Казахстана, которая оказывает влияние на национальный доход является транспортно-логистический комплекс, от которого зависит благосостояние общества в целом. Мировые тенденции и современные процессы глобализации приводят к необходимости корректировки действующих моделей бизнеса с позиций дальнейшего развития потенциала предприятий и их конкурентоспособности на международных рынках.

Проблема привлечения клиентов на рынке транспортных услуг набирает актуальность, поскольку наблюдается тот факт, что традиционные методы борьбы за клиента и его привлечение становятся малоэффективными. Несмотря на это, транспортные компании не только стремятся осваивать новые рынки и улучшать свою конкурентную позицию, но и повышать уровень прибыльности. В условиях постоянных изменений и развития бизнеса, возрастающего уровня конкурентной борьбы, приоритетное место начинает занимать сфера привлечения клиентов и продвижение оказываемых услуг, которые базируются на изучении потребностей потребителей. Это приводит к тому, что в условиях модернизации казахстанской экономики особое внимание рекомендуется направить на разработку маркетинговых инструментов продвижения транспортных услуг, а также привлечения клиентов в сегмент грузовых железнодорожных перевозок в силу их востребованности и стратегической значимости.

Внедрение маркетинговых инструментов вовлечения клиентуры транспортных услуг предоставит возможность увеличить узнаваемость предприятий, предоставляющих услуги, которая далее положительным образом сможет повлиять на конкурентоспособность компаний в исследуемом сегменте рынка. Кроме того, это позволит расширить способы применения маркетинговых инструментов для позиционирования поставщиков транспортных услуг, что приведет к повышению качества данных услуг, как продукта компании. [1]

Становится все более очевидным, что финансовая стоимость компаний зависит от позиционирования на рынке, широты клиентской базы. Одним из главных аспектов фирмы являются ее клиенты, пользующиеся услугами транспортных компаний на регулярной основе. В частности, именно клиенты демонстрируют наличие постоянно растущего спроса, что заставляет предприятия применять более широкие инструменты маркетинга для удержания клиентов и привлечения новой клиентской базы. [2]

Таким образом, ключевые характеристики клиентов, такие как заинтересованность и удовлетворенность, являются одними из показателей качества и конкурентоспособности компаний. Для достижения эффективных показателей, фирмам требуется осваивать различные маркетинговые инструменты, более совершенные и эффективные подходы ведения бизнес-процессов, вести борьбу за каждого клиента. Одним из результативных методов привлечения клиентов считается применение маркетинговых инструментов, которые положительно влияют на продвижение и динамику роста целевых клиентов предприятия. Чтобы сохранить конкурентное преимущество в своей деятельности, важно создать эффективную стратегию в отношении продукта или услуги, его продвижения. [3]

Актуальность темы исследования обусловлена важностью ее постановки для Казахстана, как государства, не имеющего еще достаточного эмпирического и прикладного материала как по продвижению транспортных компаний в целом, так и особенно в стратегии привлечения клиентов на рынок железнодорожных

грузоперевозок. В настоящее время существуют проблемы в вопросах построения стратегии привлечения клиентов и управлением взаимоотношениями с ними. Это приводит к тому, что на предприятиях не стабильный уровень клиентоориентированной работы, нет мониторинга состояния взаимоотношений с клиентами, который влияет в целом на показатели эффективности компаний в сегменте транспортных перевозок. В силу ярко выраженной актуальности этих проблем, их недостаточный уровень изученности в теории и практике требует более углубленного исследования и разработки механизмов позволяющих решить поставленные задачи и вопросы. [4,5,6]

Существующие концепции, методологии и модели управления комплексом продвижения товаров и услуг на предприятиях в основном базируются на определении маркетинговой стратегии каждой конкретной компании.

В настоящем исследовании, под маркетинговыми инструментами понимается специфическое сочетание рекламы, мероприятий по стимулированию продаж и организации связей с общественностью, используемых компаниями для достижения маркетинговых целей, в том числе и экономических параметров, таких как, прибыль, оборот, рентабельность. Сюда так же можно отнести программно-целевой принцип, сочетающий в себе выполнение стратегических задач либо через принцип совершенствования своего продукта или услуг; либо путем определения нужд и запросов целевого рынка. [7] Резюмируя, маркетинговые инструменты представляют собой совокупность методов, которые направлены на привлечение целевой аудитории и начало работы с ней. Такие инструменты привлечения клиентов и продвижения транспортно-логистических компаний имеют свои особенности, которые требуют их изучения и применения в соответствующих бизнес-структурах.

Литература

1. Stank, Theodore P. & Daugherty, Patricia J. & Ellinger, Alexander E., 1998. "Pulling customers closer through logistics service," Business Horizons, Elsevier, vol. 41(5), pages 74-80.

2. D.M. Lambert and T.C. Harrington, "Establishing Customer Service Strategies Within the Marketing Mix: More Empirical Evidence," *Journal of Business Logistics*, 10, 2 (1989): 44-72.
3. Kuzmenko A. Innovative approaches of logistics services promotion. - Qualification work of the applicant of higher education of the department of logistics. - National Aviation University. - Kyiv, 2021. - 96 p.
4. Stank T. P., Daugherty P. J., Ellinger A. E. Pulling customers closer through logistics service // *Business Horizons*. – 1998. – T. 41. – №. 5. – C. 74-80.
5. Marquardt, A.J., Golicic, S.L. and Davis, D.F. (2011), "B2B services branding in the logistics services industry", *Journal of Services Marketing*, Vol. 25 No. 1, pp. 47-57.
6. Gil-Saura I., Ruiz-Molina M. E. Logistics service quality and buyer–customer relationships: the moderating role of technology in B2B and B2C contexts // *The service industries journal*. – 2011. – T. 31. – №. 7. – C. 1109-1123.
7. Sharma A., Grewal D., Levy M. The customer satisfaction/logistics interface // *Journal of Business Logistics*. – 1995. – T. 16. – №. 2. – C. 1.

**Магистрант Мутали Е. А.,
PhD Айтказина М. А.**
Университет Туран, Казахстан

ЭВОЛЮЦИЯ ТЕРМИНА «ПОТРЕБИТЕЛЬСКАЯ ЛОЯЛЬНОСТЬ»

Фармацевтический рынок известен своей жесткой конкуренцией, которая побуждает предприятия этого сектора обеспечивать продажи путем установления прочной лояльности клиентов, особенно с учетом того факта, что все больше сетевых аптек увеличивает свое количество и открываются рядом с индивидуальными аптеками.

В условиях обострения конкуренции и ускорения рыночной динамики цели аптечных организаций заметно изменились. Еще несколько лет назад маркетинговая стратегия была направлена в первую очередь на завоевание новой клиентуры. В последнее время в центре внимания находится лояльность клиента, его верность аптеке. Причиной таких перемен является осознание того, что поддержание постоянных связей с клиентом обеспечивает организации значительный экономический успех благодаря регулярным закупкам, положительным отзывам о продукции и качестве обслуживания.

Регулярные исследования лояльности позволяют контролировать ситуацию и максимально эффективно управлять отношениями с потребителем. Таким образом, реализуется концепция предприятия, ориентированного на потребителя.

Лояльность клиентов - это тема, которая изучается уже 100 лет и все еще считается молодой концепцией. Несмотря на то, что определение лояльности клиентов все еще обсуждается, обычно она определяется как факт покупки клиентом товаров или услуг у одной и той же компании в течение длительного периода времени. Другими словами, лояльность клиентов - это ситуация, когда

между компанией и клиентом установились долгосрочные отношения и когда компании удастся сохранить эти ценные отношения.

Проведем контент-анализ данных определений с целью выявить характерные черты, присущие лояльному потребителю, и проследить эволюцию в понимании данного феномена.

Таблица 1.

Эволюция термина «потребительская лояльность»

Год	Определение	Автор
1973	Намерение повторить покупку определенного бренда, не рассматривая покупку какого-либо другого доступного бренда	Newman J., Werbel R. [1]
1978	Лояльный покупатель – это человек, который покупает ваш бренд в 100% случаях	Jacoby J., Chestnut R.[2]
1985	Это схема предпочтения одной марки при каждой покупке продукта	Busch P., Houston M. [3]
1992	Удовлетворенность потребителя. Если торговая марка удовлетворяет потребности покупателя в категории товаров, то он не станет переключаться на новые торговые марки. Приверженность марке также может быть следствием эмоционального влияния на потребителя или ее влияния на самооценку потребителя.	Liesse J. [4]

1994	Функция отношения, проявляющегося в поведении	Dick A. Basu K. [5]
2000	Устойчивая поведенческая реакция в отношении определенного бренда, возникшая в результате психологического процесса оценки	Hofmeyr J. and Rice B. [6]
2002	Степень нечувствительности поведения покупателей товара или услуги к действиям конкурентов – таким как изменения цен, товаров, услуг, сопровождаемая эмоциональной приверженностью к товару или услуге X	Цысарь А.В. [7]
2004	Положительное отношение покупателя к тому или иному продукту, марке, магазину и т.д., которое хотя является следствием значимых для покупателя факторов, лежит скорее в эмоциональной сфере	Сысоева С., Нейман А [8]
2007	Это нежелание клиента переключаться на предложение конкурента при незначительных изменениях условий (цены, уровня сервиса и пр.)	Ханафиева С. [9]
2011	Совокупность поведенческих и эмоциональных характеристик покупателя, формирующихся у него на протяжении длительного периода на основе совокупной удовлетворенности	Степченко Т.С. [10]

	всеми формами взаимодействия и воспринимаемого образа фирмы и позволяющего удерживать его даже в случае незначительного кратковременного ухудшения рыночной конъюнктуры и конкурентных условий.	
2012	Это устойчивое положительное отношение потребителя к марке или организации и сложившуюся форму поведения, связанную с регулярным потреблением товара или услуг организации	Эль-Смайли Д. П. [11]
Наст. время	Все чувства или опыт, которые могли бы склонить клиента к рассмотрению повторной покупки конкретного продукта, услуги или бренда, или повторного посещения конкретной компании, магазина или вебсайта	The Global Loyalty [12]
Наст. время	Лояльность клиентов – это показатель вероятности повторения бизнеса с компанией или брендом. Это результат удовлетворенности клиентов, положительного опыта клиентов и общей стоимости товаров или услуг, которые клиент получает от бизнеса	Multi-Channel Marketing Platform «SendPulse» [13]

Исходя из вышеперечисленных определений можно сделать выводы, что понятие «потребительская лояльность» эволюционировала с каждым

десятилетием. В 70-х годах XX века под потребительской лояльностью понимали намерение покупки только определенного бренда в 100% случаях. В 80-х годах XX века началось расширение линейки продуктов у брендов и тем самым понятие «потребительская лояльность» распространяется на всю линейку бренда. В следующем десятилетии лояльность считали, следствием эмоционального влияния на потребителя. В 2000 годах уже на лояльность влияет качество услуг и товаров независимо от изменения условия, таких как цена, уровня сервиса и т.д. А в 2010-х годах под термином лояльность понимали совокупность эмоциональных и поведенческих характеристик покупателя. В настоящее время лояльность включает в себя опыт и чувства потребителя.

Литература

1. Newman J., Werbel R. Multivariate analysis of brand loyalty for major household appliances // Journal of Marketing Research. – 1973. – № 10. – С.401-425.
2. Jacoby J., Chestnut R. Brand Loyalty: Measurement and Management.//New York: Wiley. –1978. – С. 234
3. Busch P., Houston M. Marketing strategic foundations // Homewood, IL: Richard D. Irwin. – 1985. – С.235.
4. Liesse J. Brands in Trouble // Advertising Age. – 1992. –December 2. – С. 16.
5. Dick A. Basu K. Customer loyalty: toward an integrated conceptual framework // Journal of the Academy of Marketing Science. – 1994. – № 2. –С.103-117.
6. Hofmeyr J.and Rice B. Commitment-Led Marketing// John Wiley and Sons. – 2000. –С.. 85, 22.
7. Цысарь А.В. Лояльность покупателей: основные определения, методы измерения, способы управления //Маркетинг и маркетинговые исследования. –2002. –№ 5.
8. Сыроева С., Нейман А. Насильно мил не будешь или что такое лояльность покупателей // Маркетолог. – февраль 2004. – №4

9. Ханафиева С. Одни пряники // Эксперт Урал. – №14. –апрель 2007
- 10.Степченко Т.С. Формирование потребительской лояльности бренду как фактор рыночного развития кампаний//Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук ГОУ ВПО «Южно-Российский государственный университет экономики и сервиса» . –2011. –С.8
- 11.Эль-Смайли Д. П. Международный опыт формирования потребительской лояльности и его применение на российском рынке //Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. –2012. –С.10
- 12.Официальный сайт The Global Loyalty. [Электронный ресурс]. URL: <https://globalloyalty.com> (15.11.2022).
- 13.Официальный сайт Multi-Channel Marketing Platform «SendPulse». [Электронный ресурс]. URL:<https://sendpulse.com/support/glossary/customer-loyalty> (15.11.2022).

Bashpanov O.R.

Institute of M. Saparbaeva, Shymkent, Kazakhstan

Alibayeva Zh.S

Parasat College of the M.Saparbayev Institute

MODERN REALITIES IN THE HEALTHCARE SYSTEM: THE IMPACT OF THE GLOBAL PANDEMIC ON THE IMPLEMENTATION OF IT PLATFORMS

At the end of the XX - beginning of the XXI century, the problem of rising costs for the functioning of health systems was particularly acute, caused by an increase in the necessary coverage of medical care and its rise in price per contact or per patient. At the same time, the increase in costs is due to both external factors in relation to the system under consideration (an increase in life expectancy, the prevalence of chronic diseases) and internal systemic factors (inefficient functioning of the industry).

Digitalization of healthcare systems is considered by experts as a process capable of reducing the growth rate of costs for the functioning of the system, improving the quality of medical services provided in the short and long term, increasing clinical, social and economic efficiency, as well as increasing the availability of medical care. It should be noted that this process is not final, the goals of digitalization are dynamic due to the constantly changing needs of subjects and the opportunities that open up thanks to digital products.

At the end of the 20th century, the main tasks of informatization (the term digitalization appeared later) of healthcare were mainly operational effects, namely, reducing the patient's time spent on receiving services (appointment procedure); reducing the doctor's work time (decision support system, quick filling of an electronic card).

The COVID-19 epidemic has accelerated the processes of digitalization of healthcare, proving that the controlled use of digital technologies in medicine can ensure an increase in the efficiency of its functioning, mainly by increasing the coverage of medical care and, as a result, the timeliness of its provision.

During the session, the main achievements in the field of digitalization during the COVID-19 period were discussed, which, according to experts, would have been impossible without significant preparation. One of the main achievements was the widespread use of telemedicine.

The development of telemedicine opens up wide opportunities to reduce costs and time for diagnosis, making it possible to examine a patient at a distance (the number of consultations has increased from 250 per year to 5,500 per six months). The following effects are unambiguous: reduced costs in the present for diagnostics, increased coverage, reduced costs in the future for treatment due to early diagnosis, external effects of the healthcare system. It should be noted that such services have become widespread in other countries of the world.

The pandemic, which is continuing for the second year, has affected health systems around the world more than other areas. The load on it remains high and forces it to adapt to new conditions. Medicine is often considered a conservative industry, but the high demand

for services combined with the need to protect staff forces many hospitals and clinics to change approaches and introduce new developments and technologies - telemedicine services, solutions based on artificial intelligence, which make it possible to significantly reduce both the risks associated with a complex epidemiological situation and the burden on doctors. For example, in the USA, according to McKinsey, in April 2020, 46% of patients used telemedicine, although in 2019 their share did not exceed 11%.

According to a global study by Aruba, last year about three quarters of large medical organizations, i.e. those with at least 500 employees, began implementing pilot IT projects or applications in the areas of the Internet of Things, artificial intelligence and machine learning.

This is not the first study to provide such data. Last November, Intel published the results of a survey of more than 200 heads of American medical organizations. According to the data obtained, during 2020, the share of organizations that use or plan to implement solutions based on artificial intelligence increased from 45 to 84%. At the same time, there were 37% of such organizations in 2018. Thus, if in the two years preceding the pandemic, their share increased by 1.2 times, then in 2020 it almost doubled. And according to a survey conducted by the British Pharmaceutical Technology portal, 30% of its readers believe that the pandemic has accelerated the digital transformation of the pharmaceutical industry by more than six years.

It is difficult to accurately estimate how much data medical organizations are currently receiving, but it is clear that their volume has increased significantly compared to the period before the pandemic. An indirect indicator can be the number of downloads of medical-related applications. According to the report COVID-19: Digital Health Trends, published in January 2021 by the Organization for the Review of Care and Health Applications (ORCHA), since the beginning of the pandemic, the number of downloads of health applications worldwide has increased by 25% – from four to five million every day. From the summer of 2019 to the summer of 2020, the number of downloads of applications for users with mental illness increased by almost 200%, applications for dieting and weight loss - by 1294%, applications that help consumers cope with diabetes - by 482%.

All these applications generate data, in 2020, 33% of IT managers in the healthcare sector stated that their systems could not cope with too much data, and 32% - that they were unable to process the information they had previously received in order to use it for work.

Since then, the situation with data processing has not improved at least, and the penetration of new services and the popularity of new applications will only grow. According to ORCHA, in 2021, the threat of lockdown will remain a part of our daily life, and the benefits of telemedicine will be discovered by those who require services for the protection of women's maternity health, cancer treatment, cardiovascular diseases and stroke.

The increase in the data flow generated by various devices has increased interest in peripheral computing technologies (edge technologies). These technologies are especially important for medicine, where it is necessary to make clinical decisions quickly with an abundance of information. In addition, peripheral computing technologies make the system more "smart", helping to save energy – certain sensors can be turned on and off when it is really needed.

According to the study, 86% of IT managers in healthcare organizations consider it extremely necessary to implement integrated systems for data processing on the periphery, and 71% are already using or testing edge technologies. 74% have already achieved concrete results in the modernization of their systems, including equipping with advanced tools and applications (49%), ensuring the constant availability of patient data in places of medical care (47%) and continuous monitoring of patients' condition in real time with prompt notification

thanks to the placement of IoT sensors at the patient's bedside (45%). In 40% of medical institutions, edge technologies are used for more effective health monitoring and remote consultations, which helps to reduce the number of hospitalizations.

The growth in the number of connected devices provided the data flow that was necessary for the development of artificial intelligence and machine learning technologies, including in medicine. To date, artificial intelligence has become an integral part of remote monitoring systems, thanks to which it is possible to detect and treat diseases in early stages in advance, increase the information content of the images obtained and the accuracy of the dosage of drugs. It was artificial intelligence technologies that made it possible to study the new coronavirus in record time, develop and test vaccines, track the appearance of new mutations and study their features.

In addition, artificial intelligence plays a key role in troubleshooting the systems of medical institutions and solving emerging problems, saving IT specialists from having to spend their time monitoring and finding solutions. This allows them to devote more time to modernization and implementation of new solutions. However, all these progress achievements have a downside: in particular, an increase in the number of connected Ios devices on the periphery means an increase in the vulnerability of medical institution systems, which was noted by 61% of Aruba respondents.

To date, digitalization in healthcare in Kazakhstan is one of the priority tasks. The urgency of digitalization issues is dictated by the growing demands of citizens for quality medical care. Improving the quality of medical services requires priority development of the e-health sector and the transition to paperless document management. Kazakhstan has adopted the State Program for the Development of Healthcare of the Republic of Kazakhstan for 2020 - 2025, the purpose of which is to provide high-quality and affordable healthcare. One of the main focuses of the Program will be to strengthen the health of children, adolescents and youth by preventing diseases, providing timely assistance and full-fledged rehabilitation, taking into account the best international practices, in accordance with the approaches in the UNICEF Health Strategy for 2016-2030 [1].

Currently, thanks to modern technologies, centralized registers have been formed, which are necessary for the exchange of data on medical care provided. Standards have been approved to ensure uniform approaches to the formation of the IT architecture of digital healthcare. The development of the healthcare integration platform has been completed. The development of information systems has expanded the range of automated public services, reduced paper document flow in medical organizations, and improved the quality of information about medical and pharmaceutical services. However, all these processes at the same time will not cancel the traditional trip to the polyclinics. People who are used to seeing doctors in person will also still be able to go to consultations [1].

Medicine is significantly ahead of many other areas in the development of technologies. And the changes that these technologies bring are noticeable to many, because they allow earlier detection of diseases, prevent their development, give access to medicine to more people and ultimately improve the quality of people's lives. The domestic healthcare system should move from expensive treatment of diseases to their prevention, public health management. This task was set by the Head of State in his Message «New development opportunities in the conditions of the Fourth Industrial Revolution». Modern healthcare should focus on disease prevention rather than expensive inpatient treatment. It is necessary to practice the introduction of «smart medicine» services, remote prevention and treatment, «electronic medicine». These new types of medical services are especially in demand in such

a large country as Kazakhstan. Digital solutions provide an opportunity to introduce new technologies that allow remote monitoring of the patient's health [2]. Similar methods of patient control have been introduced in OECD countries.

The quality of medical services is an essential component of the social well-being of the population. And first of all, accessibility and quality of medical care are important here, as well as issues of disease prevention. The introduction of digital technologies in healthcare will help solve, first of all, improving the quality of medical services requires the development of e-health and the transition to paperless document management. All this will enable medical organizations in Kazakhstan to be ready for the introduction of compulsory social health insurance from January 1, 2020, and will also strengthen the activity of the population in managing their own health, increase confidence in health services, optimize public spending on medical care.

Digital modernization of healthcare is currently considered as one of the main mechanisms for the modernization of domestic healthcare. At the same time, despite the obvious success of individual projects, the mass introduction of digitalization methods into the daily work of most healthcare institutions in the country remains insufficient. The main problems are the lack of a clearly regulated financing mechanism and regulatory support for digitalization, a scientifically based algorithm for the use of electronic technologies, a shortage of technical equipment and trained personnel.

At the beginning of 2019, the equipment of healthcare organizations with computers is 94.1%. At the level of cities and district centers, 65.8% of healthcare organizations are provided with Internet access. In healthcare organizations of the republic, the introduction of medical information systems (MIS) amounted to 65.1%. At the regional level, 16.3 million electronic health passports have been created and filled out in the IIA, which is 89% of the total population [3].

The technological evolution of the healthcare system is a fundamental part of the development of society, thanks to which information is transformed, stored and generated in the digital space. Modern medicine is increasingly using electronic capabilities, improving the quality of service and adjusting to the fast pace of life of citizens. Kazakhstani companies are actively introducing digital platforms to promote a new generation of medicine.

In the future, the widespread introduction of digital medicine and artificial intelligence will create conditions for the implementation of personalized medicine in Kazakhstan (4P-medicine). Personalized medicine allows you to identify and predict the course of the disease at the preclinical stage, perform preventive measures, thereby reducing the cost of treatment and rehabilitation of preventable diseases. Qualified scientific and medical personnel will be trained in personalized medicine (bioinformatics, medical genetics, pharmacogenetics, etc.) within the framework of master's, doctoral and postdoctoral studies [1]. The main role in the implementation of 4P medicine will be played by genetic laboratories and biobanks, medical information systems and artificial intelligence. A biobank will be created to conduct clinical research in the field of personalized medicine with a database of big data.

In our opinion, digital healthcare is the most effective and cost-effective way for the world community to achieve the health goals that are the UN Sustainable Development Goals, in particular universal health coverage, in which everyone can get access to the quality medical care they need without incurring financial difficulties.

Currently, active work has begun in Kazakhstan within the framework of the new National project "Digital Era Lifestyle". It will include about 200 events in five areas, where the main focus is on the IT industry. There are plans to create a National Repository of

Medical Images (PAX system) with artificial intelligence. This will ensure timely and high-quality diagnostics of oncological diseases and lung diseases, reduce dependence on the availability of qualified doctors in remote regions. The effectiveness of the system has been tested in Almaty and Atyrau regions — the detection of oncology at an early stage has increased by 25%, mortality has been reduced by 15%.

The issues of further implementation of «smart systems» are also being worked out not only in healthcare, but also in other areas. As a result of the project implementation, 100% coverage of the population with high-quality Internet and electronic health passports is expected by 2025, an increase in investments in the IT industry to 500 billion tenge per year, the total export of IT products and services - up to \$500 million, the volume of production of the electronic industry - up to 90 billion tenge, the creation of 100 thousand new jobs, the opening of 5 IT schools in the regions.

The main barriers identified by the scientific and practical community and, of course, discussed at the forum are organizational problems. The forum participants stressed the need for coordinated actions by a number of subjects, representatives of healthcare and representatives of IT. Let's consider a number of problems and possible solutions.

To ensure effective interaction of system actors, legal acts regulating the rules of interaction of subjects involved in the digitalization of the healthcare system are required. In addition to regulatory acts, absolutely clear defined goals are needed, for example, reducing the paper document flow within three years to 20% of the total document flow.

The next step in solving the problem of digitalization adoption is the development of digital culture, both among doctors and patients. And here the education of doctors plays a special role. However, the main question is whether these specialists will be employed in the future, which again brings us back to the problem of unified coordinated actions of actors in the field of digitalization of the healthcare system.

Separately, we note the problem of organizing a unified medical information system, which has not yet been fully implemented by any country. The model is based on the principles of patient-centered approach, evidence-based medicine and prevention.

This system is aimed at the continuous collection and analysis of information on the medical services provided, including in real time, and dissemination of the results obtained.

The use of such a system will allow to promote effective innovations in medicine and block ineffective or malicious products, since decisions will be based on facts and evidence (evidence-based healthcare). The use of Big Data and relevant analytics, for example, will allow aggregating data on medicines, collecting side effects in certain groups of the population or arising from joint administration that were not detected at the testing stage, finding the most effective combinations of medicines and treatment methods, and customizing courses of medical services based on individual characteristics of patients. In fact, we are talking about creating a vertically integrated medical information system that can really improve the efficiency of medical care.

Special attention should be paid to the external delayed effect. It is the preservation of health that should be at the forefront. From our point of view, the problems of strategic perspective, namely the participation of digitalization in the formation of human capital of the future, require a more detailed consideration. Developments in the field of "electronic health cards" from our point of view should become the leitmotif of next year's session.

References:

1. Об утверждении Государственной программы развития здравоохранения Республики Казахстан на 2020 – 2025 годы. Постановление Правительства РК от 26.12.2019 года № 982. <http://adilet.zan>.
2. Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции. Послание Президента Республики Казахстан от 10 января 2018 года. <http://adilet.zan>.
3. Материалы с сайта Мажилиса Парламента РК (доклад Министра здравоохранения РК Биртанова Е.А. на Правительственном часе в Мажилисе на тему «Цифровизация здравоохранения», 29 января 2018 года // Режим доступа: <http://www.parlam.kz/ru/mazhilis/newsdetails/id41498/1/1>

Абдулова А.М, Конуспаев Р.К.

«Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ, Көкшетау

КӘСІПОРЫННЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі жолдарына сипаттама беріледі. Бәсекеге қабілеттілікті бағалауды жүргізу үшін сәтті бәсекелестік стратегияны құру ықтималдығы жоғары, кәсіпорынның негізгі бәсекелестерін мүмкіндігінше дәл анықтау қажеттілігі негізделген.

Түйінді сөздер: Бәсекелестік, бәсекеге қабілеттілік, кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігі, кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін бағалау, кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін бағалаудың динамикалық әдісі.

Қазіргі жағдайда әр түрлі деңгейдегі бәсекеге қабілеттілік мәселесі кез-келген ел үшін өте маңызды. Экономиканың жаһандану үрдісіне қатысу үшін Қазақстан Республикасы әлемдік нарықта қазақстандық тауарлардың болуы байқалатын және сезілетін дәрежеге дейін бәсекеге қабілетті экономиканы қалыптастыруы қажет.

Қазіргі әлемнің жаһандануы жағдайында жекелеген мемлекеттердің ұлттық экономикалары барған сайын ашық сипатқа ие бола бастайды. Белгілі бір елдің экономикасы неғұрлым ашық болса, ол үшін қол жеткізген бәсекеге қабілеттілік деңгейі соғұрлым маңызды болады. Бәсекелестікте кім жеңсе, ол жұмыс орындарын сақтап қалуға, халықтың табысын арттыруға, өндірісті жаңғыртуға мүмкіндік алады.

Нарықтық экономикада кәсіпорынның коммерциялық табысының шешуші факторы бәсекеге қабілеттілік болып табылады. Бәсекеге қабілеттілік - бұл өндірушінің тауарлар мен қызметтерді құру, шығару және сату мүмкіндіктерінің жиынтығының шоғырланған көрінісі. Бәсекелестік факторы мәжбүрлі болып табылады, бұл өндірушіні нарықтан шығару қаупімен үнемі сапа жүйесімен және жалпы өз тауарларының бәсекеге қабілеттілігімен айналысуға мәжбүр етеді, ал

нарық олардың қызметінің нәтижелерін объективті және қатаң бағалайды. Дамыған бәсекелестік нарық жағдайында маркетинг тауарлардың сапасы мен бәсекеге қабілеттілігі мәселесін шешудің тиімді құралына айналады, өз кезегінде олардың кері әсерін сезінеді, бұл оның мүмкіндігін кеңейтеді немесе төмендетеді.

Нарықтық қатынастар жағдайында бәсекеге қабілеттілік қоғамның даму дәрежесін сипаттайды. Елдің бәсекеге қабілеттілігі неғұрлым жоғары болса, сол елдегі өмір сүру деңгейі соғұрлым жоғары болады.

Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігі - бұл салыстырмалы сипаттама, ол осы кәсіпорынның дамуы мен бәсекеге қабілетті кәсіпорындардың дамуы арасындағы адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандыру дәрежесі және өндірістік-экономикалық қызметтің тиімділігі бойынша айырмашылықтарды білдіреді. Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігі оның нарықтық бәсекелестік жағдайларына бейімделу мүмкіндіктері мен динамикасын сипаттайды.

Нысанның бәсекеге қабілеттілігі нақты нарыққа немесе нарықтың стратегиялық саралануының тиісті белгілері бойынша қалыптасатын тұтынушылардың нақты тобына қатысты анықталады. Егер нысанға бәсекеге қабілетті болатын нарық көрсетілмесе, онда бұл нысан осы кездегі ең үздік әлемдік үлгі болып табылады дегенді білдіреді.

М. Эрлих және Дж. Хайн пікірлері бойынша бәсекеге қабілеті — фирманың өз тауарын сату қабілеті [1]. Кәсіпорын өнімінің бәсекеге қабілеттілігін модельдеудің мақсаты бәсекелес кәсіпорынның өнімдері арасында нарықты бөлудің нарықтық механизмін модельдеуге келіп тіреледі. Мұның негізінде өнімнің бәсекеге қабілеттілігінің қалыптасуының механизмін көрсетуге болады.

Бәсекеге түсу қабілеті дегеніміз Қазақстандық кәсіпорындардың экспортқа шығарылатын өнімдерді өндіру қабілетін білдіреді. Басқаша айтқанда, өңдеуші өнеркәсіптің өнімі осындай әлемдік стандарттарға сәйкес келуі керек және баға бойынша бәсекелесуге қабілеті болуы тиіс [2].

Тауар өндіруші өзінің нақты бәсекелестерін, олардың мүмкіндіктерін,

артықшылықтары мен кемшіліктері ғана емес, сондай-ақ таңдаған нарықтағы бәсекелестердің жалпы жағдайын, яғни осы нарықтың бәсекелестік сипатына байланысты типін, өзінің салалық нарығындағы бәсекелестіктің қозғаушы күштерін өте жақсы білуі керек. Бұл жағдайда өз бәсекелестерінің іс әрекеттері сипатын бағалау жүйесін, оның ішінде олардың іс-әрекеттерінің құрылымдық талдауын пайдалануға болады.

Бәсекеге қабілеттілікті анықтайтын барлық факторларды мына топтарға бөліп көрсетуге болады:

- өнім және қызмет бағасы;
- персоналдың біліктілік деңгейі;
- өндірістің технологиялық деңгейі;
- қаржыландыру көздерінің қол жетімділігі.
- сұраныс және ұсыныс.

М.Портер кәсіпорынның бәсеке қабілеттілігінің барлық факторларын бірнеше типтерге бөлуді ұсынады. Біріншіден, кәсіпорынның бәсеке қабілеттілік факторлары негізгі және дамыған болып бөлінеді. Негізгі факторлар – бұл табиғат ресурстары, елдің географиялық, климаттық жағдайы, біліксіз немесе жартылай білікті жұмыс күші. Дамыған факторлар – ақпарат алмасудың қазіргі заманғы инфрақұрылымы, жоғары білікті кадрлар, жоғары технологиялы өндірісті қолдану. Екіншіден, мамандану дәрежесіне байланысты жалпы және мамандандырылған болып бөлінеді. Жалпы факторларға инфрақұрылым, жоғары білімді персонал жатқызылса, мамандандырылған факторларға тар мамандандырылған персонал, айрықша инфрақұрылым жатады. Үшіншіден, бәсеке қабілеттілік факторларын табиғи (табиғи ресурстар, географиялық жағдай) және жасанды құрылған (техника, технологиялық, экономикалық орта және т.б.) деп бөлуге болады. Төртіншіден, ішкі және сыртқы факторлар болып бөлінеді [3].

Өнімнің бәсекеге қабілеттілігін бағалау нәтижесінде өндіруші бәсекеге қабілеттілікті арттырудың келесі жолдарын қабылдауы мүмкін:

- қолданылатын материалдардың (шикізаттың, жартылай фабрикаттардың) құрамын, құрылымын өзгерту;

- өнімді дайындау технологиясын; сынау әдістерін, жүйелерін өзгерту дайындау, сақтау, буып-түю, тасымалдау және монтаждау сапасын бақылау;

- өнім бағасын, қызмет көрсету және жөндеу бағасын өзгерту;

- нарықта өнімді өткізу тәртібін өзгерту;

- әзірлеуге, өндіруге және өткізуге инвестициялардың құрылымы мен мөлшерін өзгерту;

- жеткізушілерді ынталандыру жүйесін өзгерту;

- импорттың құрылымын және импортталатын өнім түрлерін өзгерту.

Біз өндірушілерге бәсекелестік артықшылықтар беретін жалпы қағидаларды тұжырымдаймыз:

1. Барлық және әрбір қызметкердің іс-әрекетке, басталған істі жалғастыруға бағытталуы.

2. Кәсіпорынның клиентке жақындығы.

3. Кәсіпорында автономия мен шығармашылық атмосфераны құру.

4. Адамдардың қабілеттерін пайдалану және олардың жұмыс істеуге деген ұмтылысы арқылы өнімділіктің артуы.

5. Кәсіпорын үшін ортақ құндылықтардың маңыздылығын көрсету.

6. Ұйымдастырудың қарапайымдылығы.

7. Бір уақытта жұмсақ және қатал болу мүмкіндігі. Ең маңызды мәселелерді қатаң бақылауда ұстау және бағыныштыларға онша маңызды емес мәселелерді жеткізу.

Нарықтық қатынастардың әлемдік тәжірибесі көрсеткендей, осы мәселелерді өзара шешу және осы қағидаларды қолдану кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттыруға кепілдік береді.

Қазақстан өз тауарлары мен қызметтерінің бәсекеге қабілеттілігіне

басымдық береді. Қазіргі жағдайда әлемдік экономикада лайықты орынға ие болу елдің тұрақты дамуын қамтамасыз ету, оның азаматтарының әл-ауқатының өсуі, әлемдегі өзара тиімді ынтымақтастықты кеңейту үшін қажет.

Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттырудың бірнеше жолы бар:

- өнімді сату көлемінің өсуі;
- шығарылатын өнімнің сапасын жақсарту;
- шығындарды азайту;
- бенчмаркинг[3].

Бәсекеге қабілеттілікті арттыру бағыттарының бірі-өнімді (қызметтерді немесе жұмыстарды) сату көлемінің өсуі. Іске асыру көлемін ұлғайтудың өзі қажетті нәтиже бермейтінін ескеру қажет, өйткені кәсіпорын шығындарының мөлшері, оның пайдасы және т. б. сияқты маңызды көрсеткіштер ескерілмейді. Өндірістік үрдісті ұйымдастыру және осы әдіске сәйкес көлемді жоспарлау кезінде бірқатар мәселелерді шешу қажет, олардың ішіндегі ең маңыздыларының бірі өнімді сату көлемін анықтау болып табылады, онда залалсыз өндірістік қызмет қамтамасыз етіледі.

Тағы бір бағыт – шығарылатын өнімнің сапасын жақсарту, бұл келесілерге әсер етеді: жаңа нарықтарды игеру, экспортты ұлғайту, өркендеу. Өнім сапасының мәселесін шешу сатып алушылар арасында кәсіпорынның имиджін көтереді, сыртқы нарыққа шығудың кепілі болады, сонымен қатар максималды пайда алу үшін негіз болады.

Шығындарды азайту-бәсекелестік артықшылықтарды арттырудың дәстүрлі, ескі және ең көп зерттелген әдісі. Бұл жағдайда белгілі бір шаралар кешенін жүргізе отырып, бәсекелестерге қарағанда аз шығындарға қол жеткізген кәсіпорын жеңіске жетеді. Алайда, қазіргі жағдайда мұндай артықшылықты сақтау өте қиын, яғни, бұл әдісті жүзеге асыру өндіріс технологияларын, персоналды басқару мен ұйымдастырушылық мәдениетті жетілдіру бойынша қызметкерлердің нақты, үйлестірілген жұмысын талап етеді. Бәсекелестіктің шығындарды азайту жолын таңдаған кәсіпорындар өнімді жобалаудың,

шығарудың және сатудың барлық кезеңдеріндегі шығындарды үнемі талдайды. Мұнда нарық мониторингімен үздіксіз айналысуға, функционалдық-құндық талдау жүргізуге, соңғы технологияларды, сондай-ақ бәсекелес кәсіпорындардың шығындарын қадағалауға тиіс маркетингтік маңызды рөл атқарады.

Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттырудың тағы бір тиімді құралы-бенчмаркинг. Бенчмаркинг-бұл одақтас салалардың бәсекелестері мен ойыншыларының озық тәжірибелерін жүйелі, үздіксіз іздеу және зерттеу, Бизнесінің қажетті нәтижелері мен өзгерістерін әзірленген эталондық модельмен үнемі салыстыру. Алынған мәліметтер негізінде қызмет нәтижелілігін тұрақты жақсарту жүйесін қолдауды қамтамасыз ету қажет.[4]

Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілік деңгейі шартты түрде екі блокқа топтастыруға болатын көптеген факторларға байланысты: бәсекелестік орта және негіз. Бәсекелестік орта факторларының мәні мен сипаты Портердің бәсекелестік күштерінің бес моделі түрінде ұсынылуы мүмкін. Аталған факторлар блогының әсер ету нәтижесі кәсіпорынның тиісті стратегиялық орналасуы болып табылады, оның қалыптасқан бәсекелестік балансына сәйкестік дәрежесі кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілік деңгейіне тікелей байланысты. Екінші жағынан, бәсекелестік орта факторларынан басқа, кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілік деңгейі көбінесе оның орналасу факторларына байланысты. Осы факторлар блогының әсері келесі детерминанттар жүйесі түрінде ұсынылуы мүмкін:

- өндіріс факторларының шарттары;
- сұраныс шарттары;
- туыстық, қолдау және сабақтас кәсіпорындар;
- кәсіпорынның стратегиясы мен құрылымы.

Қарастырылған бәсекеге қабілеттілік компоненттерінің әрқайсысы басқа компоненттермен тығыз байланысты екенін атап өту маңызды, олардың барлығы динамикалық жүйені құрайды, олардың құрамдас бөліктердің қарапайым

қосындысына қарағанда кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігіне әсері әлдеқайда күрделі. Компоненттердің кез-келгеніндегі әлсіз позиция тұтастай алғанда кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін шектейді, керісінше, компоненттердің біріндегі артықшылық қалғандарының оң динамикасын күшейтеді.

«Бәсекеге қабілеттілік – Қазақстанның әлемдік экономика мен қоғамдастыққа табысты кірігуінің кілті. Және мұның қажетті шарты – Қазақстан тауарлары мен қызметтерінің озық халықаралық стандарттардың сапалық деңгейіне шығуы», деп өзінің халқына жолдауында Қазақстан Республикасының Президенті айтқан болатын [5].

Өнімнің сапасы — бұл белгілі мұқтаждықты қанағаттандыруға үлкен себепші болатын өнімнің пайдалылығының жиынтық ерекшелігі мен кәсіпорынның маңызды көрсеткіштерінің бірі болып саналады.

Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігі оның өндіретін өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігіне тікелей байланысты. Осыған байланысты кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігіне әсер ететін факторларды қарастырғанда өнімнің бәсекеге қабілеттілігі және оның негізгі факторларын да қарастыру қажет. Өнімнің бәсекеге қабілеттілігі – өнімнің қарастырылып отырған кезеңдегі нарық талаптарына сәйкес болу қабілеті. Бәсекеге қабілеттілік өнімнің белгілі уақыт сәтінде салыстырмалы бағамен нақты нарықта өтуі үшін қажет және жеткілікті тұтынымдық қасиеттерінің жиынтығы арқылы анықталады. Тұтынымдық қасиеттер – тауардың тұтынушы талабын қанағаттандыруға бағытталған сипаттамалары. Өнімнің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің мақсаты оны нарықта тиімді өткізу арқылы жоғары деңгейде пайда алу болып табылады[5].

Кәсіпорынның жоғары бәсекеге қабілеттілігі нарықтық жағдайда жоғары пайда алудың кепілі болып табылады. Сонымен қатар, фирма бәсекеге қабілеттілік деңгейіне қол жеткізуді мақсат етеді, бұл оған ұзақ уақыт бойы өмір сүруге көмектеседі. Осыған байланысты кез-келген ұйымның алдында кәсіпорынның өзгермелі нарықтық жағдайда өмір сүру қабілетін дамытуды стратегиялық және тактикалық басқару проблемасы туындайды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- 1.Р.К. Ниязбекова, Б.А.Рахметов, П.Т.Байнеева Кәсіпорын экономикасы Алматы.- 2008 жыл
- 2.http://knowledge.allbest.ru/economy/2c0a65625a3bc68b4d43a89521216c26_0.html
- 3.Апышева А. А. Экономикалық жүйелердің бәсекеге қабілеттілігі ілімі және тәжірибесі.- Өскемен.- 2014 ж
- 4.Черченко Н. В. Ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру кезеңдері // БМУ хабаршысы. Сер. 3. 2005. № 3.
- 5.Факторы повышения конкурентоспособности предприятия [Электрондық ресурс]. http://www.rusnauka.com/38_NIEK_2014/Economics/10_182109.doc.htm

Accounting and auditing

АБЫШ Д.М.

УА-20-1к тобының студенті

ТОЛПАКОВ Ж.С.

э.ғ.к., профессор

*Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы*

БАСҚАРУ ЕСЕБІНІҢ ПРИНЦИПТЕРІН БЮДЖЕТТЕУ ПРИНЦИПТЕРМЕН СӘЙКЕСТЕНДІРУ

Аннотация: Бұл жұмыста басқару технологиясы ретінде бюджеттеу процесі қарастырылады. Теориялық базаны зерттей келе, қазіргі жағдайда бюджеттеу дамушы нарықта табысты жұмыс істеу үшін қажет деген қорытындыға келуге болады.

Бюджеттеу жүйесі кез келген бухгалтерлік операцияны жүргізу кезінде бөлімдер мен сметалар тұрғысында ақша қаражаттарының қозғалысы, шығыстар баптары бойынша сенімді қаржылық ақпаратқа ие болуға, қаражаттың пайдаланылуын бақылауға, кірістер мен шығыстарды ұзақ мерзімге жоспарлауға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: бюджет, кәсіпорын, шығын, есепті кезең, экономикалық тиімділік, ұйымның жоспарлы бюджеті, кәсіпорын өнімі, өндіріс.

Басқару есебінің жүйесі бухгалтерлік есеп объектілерін көрсету ережелерін және әдістемелік әдістерді қолдану көлемін реттейтін жалпы және жеке принциптердің белгілі бір жиынтығының болуын білдіреді. Басқару есебі жалпы бухгалтерлік есеп жүйесінің құрамдас бөлігі болғандықтан, қаржылық есеп үшін қалыптасатын принциптер басқарушылық есепте де қабылданады. Сонымен бірге, өндірісті басқару процесіне басқарушылық есепті интеграциялаудың қалыптасып келе жатқан тенденциясы өндірісті басқару жүйесінің әртүрлі элементтері арасындағы қатынасты көрсететін басқарудың жалпы заңдылықтарын сақтауды талап етеді [1, б. 3].

Бюджеттеу және басқару есебі тетіктері жұмысының тәуелділігі кәсіпорынның даму тиімділігін анықтайды. Кәсіпорында екі жүйенің қатар,

сапалы өмір сүруі үшін басқарушылық есеп принциптерін бюджеттеу принциптерімен келісу қажет.

Хоружий Л.И. «басқарушылық есеп саласына тікелей экономикалық қызмет фактілерін бағалаудың негізін құрайтын келесі принциптерді жатқызуға болады: тұтастық принципі, тәуелсіздік және үздіксіздік принципі, тіркеу, сәйкестендіру және сандық бағалау принципі, кірістер мен шығыстарды байланыстыру (сәйкестік) принципі, салыстырмалылық принципі, бухгалтерлік есеп деректерінің бірін-бірі толықтыру және бақылау принципі, біртұтас жоспарлау және есепке алу бірліктерін пайдалану принципі, ішкі бөлімшелердің қызметін бағалау принципі, сабақтастық және ақпаратты қайта пайдалану принципі, түсініктілік пен интерпретация принципі, коммуникация принципі, сақтық (консерватизм) принципін» атап өтеді. [2, б. 267].

Мизиковский И.Е. «басқару есебінің ең негізгі принциптері мыналар: ғылыми оқшаулау; жүйелілік; есептеу; біркелкі калькуляциялық бірліктері; кәсіпорынның үздіксіз жұмыс істеуі; ақпаратты қалыптастыру жиілігі; кәсіпорынды және оның иелерін мүліктік оқшаулау; басқарудың бюджеттік (бағалау) әдісі» деп жазады.[3, б. 14].

Бюджеттеу жүйесінде қолданылатын принциптерді қарастыруға көшейік. Суйц В.П. бюджеттеуге тән келесі принциптер тобын қарастырды:

1. Бюджет жүйесінің бірлігі және кәсіпорынның бюджеттері мен есептерінің салыстырмалылығы принципі жоспарлар мен бюджеттік есеп беру нысандарының, кәсіпорынның стратегиялық және тактикалық мақсаттарының бірлігін білдіреді.

2. Жедел және стратегиялық жоспарлаудың өзара байланысының принципі кәсіпорынның оперативтік жоспарлауы оның стратегиялық және тактикалық мақсаттарын жүзеге асыруға бағытталғанын білдіреді.

3. Бюджеттің атқарылуы міндетті принципі бекітілген бюджет бағдарламалық құжат болып табылатынын және барлық бюджет пен құрылымдық бөлімшелер үшін міндетті болатынын көздейді.

4. Пайдалар мен шығындарды теңестіру принципі бюджеттік ақпаратты пайдаланудан алынатын пайданың оны алуға жұмсалған шығындардан асуы тиістігін болжайды.

5. Бюджеттердің шиеленісі мен орындылығы қағидасы бюджетті өндірістік қуаттарды оңтайлы пайдалануды және еңбек ресурстарын жұмыспен қамтуды ескере отырып, оның атқарылу нақтылығының жағдайына қарай қалыптастыру қажеттілігін болжайды.

6. Бюджеттік лимиттердің нысаналы сипаты принципі бюджет қаражатының олардың мақсатты пайдаланылу бағытын міндетті түрде көрсете отырып бөлінуін білдіреді.

7. Сенімділік принципі бюджет деректері болашақ операциялар мен оқиғаларды шынайы көрсетуі тиіс екенін білдіреді.

8. Маңыздылық принципі бюджетте олардың бұрмалануы немесе болмауы бюджеттік есептілік негізінде қабылданатын басқару шешімдеріне әсер етуі мүмкін деректер болуы тиіс екенін білдіреді. Мәліметтердің маңыздылығы әрқашан олардың сандық сипаттамаларымен анықтала бермейді. Кейбір жағдайларда деректердің маңыздылығы операциялардың немесе оқиғалардың сапалық сипаттамаларымен анықталады.

9. Сақтық принципі кірістерді, шығыстарды, активтер мен міндеттемелерді жоспарлау процесінде кірістер мен активтерді асыра көрсетпеу, ал шығыстар мен міндеттемелерді төмендетпеу үшін белгілі бір сақтықты білдіреді [4, б. 221].

Дронченко О. бюджетті құрудың келесі принциптерін сипаттайды: тұрақтылық пен үздіксіздік, кезеңділік (кезеңдер бірдей болуы және алдын ала бекітілген болуы керек: апта, онкүндік, ай, тоқсан, жыл), шығындарды баптау принципі. ақпараттың ашықтығы, «қаржылық құрылым» принципі. Бюджеттеудің үздіксіздігі «жылжымалы» бюджетті пайдалануда көрінеді. Бұл бюджет сыртқы факторлардың, ішкі факторлардың өзгеруінің әсерінен түзетіледі. Ақпараттың ашықтығы принципі. Ақпараттың бұрмалану мүмкіндігін жою және бюджеттің атқарылуына бақылауды күшейту үшін бюджеттің түпкілікті нысандарының деректерін талдайтын маманға әрбір есеп орталығының бюджеттеріне, сондай-ақ ең төменгі деңгейге дейін есеп орталықтарының өз ішіндегі қолданыстағы бюджеттерге қол жеткізуі қажет. Сонымен қатар, ол барлық төменгі деңгейде бюджеттеу кезеңі туралы ақпаратқа ие болуы керек.

Ал егер бір бөлім бюджетті қажет уақыттан кеш тапсырса, бюджетті құруға жауапты адам оның неліктен орын алғаны туралы ақпаратты дер кезінде алуы керек. Сондықтан барлық деңгейдегі бюджеттік процеске тұрақты мониторинг қажет.

«Қаржылық құрылым» принципі. Бюджеттеуді енгізбес бұрын ұйым қаржылық құрылымды құруы керек, ол ұйымдық құрылымнан басқа принциптерге сәйкес құрылуы мүмкін. Кейбір бөлімшелерді бір қаржылық есеп орталығына біріктіруге болады, ал керісінше бір бөлімшенің ішінде әртүрлі есеп орталықтарын ажыратуға болады (мысалы, өнім немесе қызмет түрі бойынша). Есеп орталығының категориясына байланысты (пайда орталығы болсын, шығындардың көзі болсын) осы бөлімшелердің тиімділігін бағалау үшін критерийлердің әртүрлі жүйелерін жасау керек [5, б.78].

Бюджеттендірудің бухгалтерлік есеппен, бақылаумен және талдаумен байланысын сақтау ұйым қызметінде басқару есебінің принциптерін: басқарудың бюджеттік (бағалау) әдісін және кірістер мен шығыстарды байланыстыру принципін (сәйкестік) қолданғанда ғана мүмкін болады.

Басқарудың бюджеттік (сметалық) әдісі жоспарлы кезеңдегі (кезеңдердегі) қарапайым қызмет түрлерінің сандық және шығындық параметрлері туралы барлық ақпаратты бюджеттерде (сметада) көрсетуді көздейді. Бұл принципті сақтау бюджеттерде көрсетілмеген шаруашылық операцияларды жүзеге асыруға мүмкіндік бермейді. Егер «бюджеттен тыс» операцияны орындау туралы шешім қабылданса, онда ол жеткілікті түрде негізделуі керек, ал операцияның нәтижелері бюджеттік көрсеткіштерден ауытқу ретінде бухгалтерлік есеп регистрлеріне жазылады.

Кірістер мен шығыстарды байланыстыру принципі (сәйкестік) кезең шығындарын анықтауға мүмкіндік береді. Оның мәні мынада: шығындар кірісті алумен байланысты шығындардың (ақшаны төлеуге емес) пайда болуының есепті кезеңіне жатқызылуы керек, яғни есепті кезеңнің кірісі осы кірістер алынған шығыстармен сәйкес болуы керек. Басқару есебінде бұл принцип ақша қаражаттарының қозғалысын жоспарлауда, олардың түсу арналарын ғана емес, сонымен қатар пайдалану бағыттарын да ескеру қажет болғанда көрінеді. Осы принцип негізінде бюджеттеу құрылады (ұйымның қызметін қысқа мерзімді жоспарлау), сондай-ақ операциялық және қаржылық бюджеттер арасындағы өзара байланысты анықтау [2, б.268].

Жоғарыда айтылғандардан басқа француз экономисі Файоль А. белгілеген негізгі принциптерді ескеру қажет – бірлік (қарым-қатынас), сабақтастық (түзетулер, сыртқы және ішкі ортаның әсерінен өзгерістер), икемділік, бюджеттердің дәлдігі. Акофф. Р. тағы бір негізгі принципті, яғни әрбір қызметкердің жоспарлау процесіне қатысуын негіздеді.

Жоспарлы шешімдерді (бюджеттерді) қалыптастыру кезінде мыналарды да ескеру қажет:

жоспарлау жүйесін кенеттен және негізсіз өзгерістерден құтқаратын өткен тәжірибе - шешімдердің үздіксіздігі, оң үрдістердің сақталуы;

өндірістік жүйені апатты зардаптардан және кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығының күрт құлдырауынан сақтайтын өндіріс көлемінің өсу қарқынын немесе өзіндік құнын төмендетуді жоспарлаудағы сақтық пен кезеңділік. Алайда шамадан тыс сақтық кәсіпорынның дамуына тежеу болып табылады;

болашақ өзгерістерді болжау кәсіпорынның жоспарланған және туындайтын өзгерістерге дайындығын қамтамасыз етуді көздейді;

- бейімделу, яғни. кәсіпорынның ағымдағы қызметін оның ұзақ мерзімді даму мақсаттарына бейімдеу.

Жоспарлау принциптерінің бірде-біреуін сақтамау жоспарлау шешімдерінің (бюджеттердің) сенімділігі мен тиімділігінің төмендеуіне әкеледі [6, б.14].

Жалпы, жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, бюджеттеуді басқарушылық есеп принциптерімен үйлестіру мыналарға мүмкіндік беретінін атап өткен жөн:

жалпы кәсіпорынның және оның құрылымдық бөлімшелерінің басқарылуын, ашықтығын айтарлықтай арттыру;

кәсіпорынның қаржылық жағдайын жақсартуға ықпал ететін тиімді бақылау жүйесін енгізу;

жобаны басқару жүйесін және инвестициялық бюджеттеуді енгізу арқылы кәсіпорынның тиімді дамуын қамтамасыз ету;

техникалық және стратегиялық даму мақсаттарына қол жеткізу процесінде ұйымның жоғарғы басшылығының ерік-жігерін қайталаушы ретінде әрекет ету;

айналым активтерін, сыртқы қаржыландыру көздерін тиімді басқару;
нақты нәтижелерді стандартты көрсеткіштермен салыстыруға мүмкіндік беретін ішкі өндірістік есеп жүйесін енгізу;

бюджеттік және нақты шығындар арасындағы ауытқуларды талдау және бюджеттік бақылауды жүзеге асыру;

- әр түрлі басқару схемаларын ұйымның бюджетті басқарудың бір тізбегіне біріктіруге бағытталған басқару шешімдерін қабылдау үшін қажетті бюджетті атқару нәтижесінде ішкі басқару есебін құру, бұл сөзсіз басқарушылық есеп жүйесін жетілдіреді.

Осылайша, басқару жүйесіндегі бюджеттеу ұйымдағы басқарушылық шешімдерді жоспарлау мен қабылдау, оның қаржылық тұрақтылығының барлық аспектілерін бағалау, қаржылық тәртіпті нығайту және жеке құрылымдық бөлімшелердің мүдделерін жалпы ұйымның мүдделеріне бағындыру үшін негіз ретінде әрекет етеді. Сонымен қатар, бюджеттеу басқару жүйесінің элементі ретінде технологияға сәйкес белгілі бір циклдар мен өндірістік процестерге қаражаттың жұмсалуына қаржылық бақылауды қамтамасыз етеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Красова О.С. Управленческий учет в США Издательство: Журнал «Горячая линия бухгалтера», 2006 г.
2. Хоружий Л.И. Проблемы теории, методологии, методики и организации управленческого учета в сельском хозяйстве. – М.: Финансы и статистика, 2004. – 496 с.
3. Мизиковский И.Е. Бухгалтерский управленческий учет./Учебное пособие. - Н. Новгород: ННГУ, 2005. – 65 с.
4. Суйц В.П. Управленческий учет: Учебник. – М.: Высшее образование, 2007. – 371 с.
5. Абрютин М.С. Финансовый анализ коммерческой деятельности: учебное пособие. – М.: Флигерсс, 2002. – 176 с.
6. Планирование и контроллинг: учеб. по специальности «Менеджмент орг.» / Ю.П. Анискин, А.М. Павлова. - 2-е изд. – М.: Омега-Л, 2005. - 280 с. (Успешный менеджмент). - ISBN 5-98119-617-3.

ДАВЛЕТБАЕВА Д.А.

УА-20-1К тобының студенті

ТОЛПАКОВ Ж.С.

э.ғ.к., профессор

*Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы*

ӨНДІРІСТІК ШЫҒЫНДАР ЕСЕБІ МЕН ӨНІМНІҢ ӨЗІНДІК ҚҰНЫН КАЛЬКУЛЯЦИЯЛАУДЫҢ ОТАНДЫҚ ӘДІСТЕРІНЕ ШОЛУ

Аннотация: Бұл ғылыми мақалада өнімнің өзіндік құнын калькуляциялаудың отандықтық тәжірибедегі әдістеріне түсінік берілді. Бұл мақалада әдістердің кемшіліктері мен шетелдік әдістерден айырмашылығы талданды және де өнімнің өзіндік құнын калькуляциялаудың әр әдісінің ерекшеліктері түсіндіріледі. Идея өзіндік құнды калькуляциялаудың тиімді жақтарын зерттеуге негізделген.

Түйінді сөздер: өнімнің өзіндік құны, калькуляциялау әдісі, стандарт-кост, директ-костинг, тапсырыс, норма.

Өнімнің өзіндік құны коммерциялық ұйымның шаруашылық қызметінің маңызды көрсеткіші болып табылады. Шығынды есептеу мен калькуляциялау әдісін кәсіпорын өзі таңдайды. Өндірілген өнімнің өзіндік құнын есептеу үшін өндіріс шығындарын есепке алу және өнімнің өзіндік құнын калькуляциялау әдісін таңдау қажет. [3, 1026]

Өнімнің өзіндік құнын калькуляциялау өндірістік есептің соңғы сатысы болып табылады.

Өнімнің өзіндік құнын калькуляциялауды 3 кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезеңде – жалпылай шығарылған өнімдердің өзіндік құны. Екінші кезеңде – өнімдердің әрбір түрлері бойынша нақты өзіндік құны. Үшінші кезеңде – әрбір өнімнің бір бірлігінің өзіндік құны есептеледі. [2, 1106]

Шығындарды есепке алу объектісі бойынша отандық тәжірибеде келесі дәстүрлі әдістер қолданылады:

1. Тапсырыстық
2. Үрдістік
3. Нормативтік.

Тапсырыстық калькуляциялау әдісі – өндірістік шығындар әрбір өнім түріне немесе қызметке есептелетін өзіндік құнды есептеу әдісі. Ол өнімді арнайы тапсырысы бойынша орындау немесе уникалды өнімді даярлау кезінде қолданылатын жеке өнімнің бірлігінің орташа емес тек қана дербес өнім

бірлігінің өзіндік құны туралы ақпаратты беретін әдіс. Бұл әдіс жеке және аз сериялы күрделі бұйымдарды өндіретін машина жасау кәсіпорындарында кең тараған. Сондай-ақ тапсырыстық өндіріс мысалына кеме жасау, ұшақ жасау, құрылыс, турбина өндірісі, ғылым, интеллектуалды қызметтерді, яғни аудиторлық және кеңес беру қызметтерін, баспасөз, жөндеу жұмыстарын жүргізетін өндірістерді айтсақ болады. Бұл типтес өндірістердің ерекшелігі – аз партиялы немесе шектеулі бұйымдардың маркасын жеке түрлерін шығару болып табылады. Олар жыл ішінде бұйымның жеке түрлерін шығармауы да мүмкін. Шығындарды есептеу үшін әрбір тапсырысқа коды көрсетілген жеке талдамалы шот ашылады. Тапсырыстық тәсілдің кемшілігі мынада, күрделі, қайталанбайтын немесе сирек қайталанатын тапсырыстарды дайындағанда материалдық және еңбек шығындарын мөлшерлеуді ұйымдастыру қиын, нормаға сай калькуляцияны жасау мен өндіріс барысындағы шығындарды алдын ала бақылауды жүзеге асыру қиындайды.

Тапсырыс – шығындар есебінің ерекше объектісі болып табылады. Жеке және ұсақ сериялы өндірістерге операциялы жоспарлаудың және өндірісті басқарудың күрделі жүйелері сай боп келеді. Негізінен жоспарлы-есептік бірлік үлкейтіліп көрсетіледі. Олар: өндірістік тапсырыс және тауарлар тобы. Өндірістік тапсырыс жоспарлы есептік тапсырыс ретінде бүкіл жұмыстар көлемін қамтиды. Нәтижесінде тапсырыс орындалады. Оның құрамына:

- Құрастырушы бюролар бөлімі;
- Технологиялық бөлімдер;
- Өндірістік цехтардың, сондай-ақ сынақ жұмыстары қарастырылады.

Бұйым немесе жұмыс жасалып біткен соң, тапсырыс жабылады. Тапсырыс жабылды деген хабарлама келгесін оған материалдар жіберу және еңбекақы есептеу тоқтатылады. Өнімнің өзіндік құны тапсырыс жасалып біткен соң шығындар сомасын тапсырыс санына бөлу арқылы есептеледі.

Тапсырыстың өзіндік құнын калькуляциялауда ең басты элементі – тапсырыстың калькуляциялау карточкасы болып табылады, әр тапсырушының әрбір тапсырысына жеке карточка ашылады. Онда мынадай мәліметтер көрсетіледі:

- Осы тапсырысты жүзеге асыру үшін арнайы сатып алынған материалдар.
- Тапсырыс беру негізінде қолда бар қорлардан алынған материалдар.
- Өндірістік жұмысшылардың еңбекақысы. Егер мерзімді еңбекақы есептелсе - жұмыс уақытын есептеу табелі. Кесімді еңбекақы есептелсе – нарядтар қолданылады.
- Басқа да тікелей шығындар.

Тапсырыс орындау барысында калькуляциялық карточкада тікелей шығындардың жалпы сомасы шығарылады. Содан кейін қабылданған әдіс бойынша үстеме шығындар бөліп таратылады. Егер есепті кезең соңында тапсырыс аяқталмаған болса, онда калькуляцияның карточкада жинақталған сома аяқталмаған өндірісті білдіреді. [1, 876]

Калькуляциялаудың үрдістік әдісі - өндірістегі шығындарды есепке алудың және өнімнің өзіндік құнын калькуляциялаудың қарапайым әдісі. Ол біртекті бір

немесе екі түрлі өнім шығаратын кәсіпорында пайдаланылады. Мысалы, металлургия, тоқымалық өнеркәсіп, теріні өндіру өнеркәсібі, т.б. Оларда, әдетте, аяқталмаған өндіріс болмайды және жартылай өнделген өнімдерді өзі өндіреді. Бұл әдісте өнім шығаруға кеткен үстеме шығыстардың барлығын шығарылған немесе өндірілген өнім көлеміне бөліп тікелей өзіндік құнды анықтайды. Егер де кәсіпорын оны өзінің есеп саясатында қарастырса, онда бұл әдісті қолдануға рұқсат етілуі мүмкін. Бұл әдістің мәні бүкіл шығарылған өнімге кеткен шығындарды есептеуден тұрады. Өнім бірлігінің өзіндік құнын тікелей есептеу жолымен шығарады. Яғни, шығын деңгейін өндірістің табиғи көлеміне немесе шартты-табиғи көрсеткішіне жай бөлу арқылы табады. Кейбір салаларды шығындар (мысалы, көмір өндірісінде) әрбір технологиялық үдеріс бойынша есептелуі мүмкін. [4, 388б]

Бұл үрдістік әдіске есепті мерзім басы мен аяғында жартылай фабрикаттардың болуы тән. Жартылай фабрикаттар, яғни аяқталмаған өндірістің құны дайын өнімнің құнынан төмен болады. Осы әдіс арқылы өнімнің бір бірлігінің өзіндік құнын анықтау үшін жартылай фабрикаттарды дайын өнімге баламалы бірлікке аудару қажет.

Үрдістік калькуляцияда аяқталмаған өндіріс пен дайын өнімнің өзіндік құнын орташа бағалау мен ФИФО әдістерімен есептеледі. [1, 97б]

Жалпы өндірістік шығындарды есептеуде, тапсырыстық және үрдістік әдістердің негізгі кемшілігі мынада:

Өнімнің нақты өзіндік құны есептік кезеңнің соңында ғана немесе тапсырыс орындалған кейін анықталады, ал мұның өзі кәсіпорынның басшылығының есеп беру кезеңі ішінде өндірістегі іс жүзіндегі шығындардың жоспар бойынша белгіленген нормаларға сәйкестігін қадағалап отыруға мүмкіндік бермейді. Бұдан басқа шығындарды есепке алудың әдістерінің барлығында бүкіл шығарылған өнімнің өзіндік құны, сол өздерінің жоспарланған кезіндегі орташа деңгеймен салыстырылады және соның нәтижесінде алынған мәліметтер бойынша жүргізілген ұйымдық-техникалық шараларға жұмсалған шығындардың шын мәніндегі деңгейін әрдайым дәл көрсете бермейді.

Бұл кемшілікті жою үшін нормативтік әдісін қолданады, бұл кезде өнімнің бір өлшемінің және шығарылымның өзіндік құны нормативтік өзіндік құнмен салыстырылады.

Келесі, үшінші отандық әдіс – нормативтік калькуляциялау әдісі. Бұл әдіс бойынша өзіндік құнды кәсіпорындар еңбек шығындары мен материалдар шығындарын ай басына әрекет етуші нормалары бойынша есептейді. Бұл әдісті жаппай және ірі сериялы өндірістерде қолдануға болады. Бұл әдіс шетелдік «Стандарт-кост» әдісіне альтернатива түрінде қолданылады.

Норма - бұл өнімдердің, жартылай фабрикаттардың, бөлшектердің бірлігін дайындаудағы материалдық құндылықтар мен еңбек шығындарының ең жоғарғы мөлшерде жұмсалуды мүмкін көлемі. Олар қазіргі таңдағы техника мен технологияның деңгейін, өндіріс пен еңбектің ұйымдастырылуын, сонымен бірге тиімділік пен сапаны жоғарылату бойынша өткізілген шараларды ескере

отырып, техникалық жағынан дәлелденген болуы керек. Осы нормалардың негізінде нормативтік калькуляция жасалады.

Нормативтік калькуляция әдісі арқылы өнімнің нормасын есептейміз, одан кейін оны нақты нақты шығындармен салыстырамыз. Сол кезде ауытқу пайда болады, ол оң немесе теріс болуы мүмкін.

Нормативтік әдісте әрекеттегі норманың өзгеруінің үлкен маңызы бар. Норманың өзгеруі жаңа техника, технологияның енгізілуінің, өндіріс және еңбектің ұйымдастырылуының жетілдірілуінің тиімділік пен сапаның жоғарылатуының әсерінен пайда болады. Нормалардың өзгеруіне кәсіпорын басшысы жауап береді, яғни ол нормаларды өзгертеді және қайта жаңартып отырады.

Нормативтік шығын есебінің жүйесі кеңінен қолданылады. Нормативтік әдістің артықшылығы – жеделділігінде. Өнімнің нормативтік өзіндік құны оны өндіру басталғанға дейін есептелінеді. [1, 100б]

Өндіріске деген шығындарды есептеу әдістерін талдай отырып, әрбіреуі өз артықшылықтары мен кемшіліктеріне ие екенін көруімізге болады. Соған қоса, олар өндірістік үрдістің өзгешелігіне сәйкес өндірістің белгілі бір түрінде қолданылады.

Мысалы, нормативтік калькуляциялау әдісін тау-кен жаппай және сериялық сараланған және күрделі өнімдердің өндірісі өнеркәсібі салаларында қолданған абзал.

Үрдістік әдісті бір немесе бірнеше өнім түрлерін өндіретін өндірістің жаппай сипатындағы кәсіпорындарында, көбінесе аяқталмаған өндірісі бар кәсіпорындарында, сонымен бірге бұл әдісті кен игеруші өндірісі салаларында, құрылыс материалдары өнеркәсіптерінде қолданған жөн саналады.

Алуан түрлі шикізаттарды жүйелі түрде қайта өңдеу арқылы алынатын дайын өнімдері өндірісімен сипатталатын, ал өндіріс үрдісі химиялық-физикалық, биологиялық және қыздырып өңдеу үрдістерімен айқындалатын өндірістер нормативтік әдісімен қатарласып қайта бөлістік калькуляция әдісін қолданғаны жөн.

Тапсырыстық әдіс жеке өндірісте, үлкен шығындарды қажет ететін және жасалуы ұзақ уақытқа созылатын күрделі бұйымдар өндірісінде қолданылуы мүмкін (кеме жасау, авиациялық өнеркәсіп).

Қазіргі таңда өндірістің басты мақсаты болып оның тиімділігін арттыру саналуда, соған орай өнімнің өзіндік құнын төмендету маңызды мәселеге айналып отыр. Бұнымен байланыста, өнімнің өзіндік құнының ғылыми негізделген түрде жоспарлануы, есептелінуі мен талдануының маңызы артуда.

Кәсіпорын және өндіріс бірлестік басшылығы өнімнің өзіндік құны көрсеткіші көмегімен еңбекақы қоры мен материалдық ресурстардың шығындалуының ағымдағы және айлық бақылауын жүргізеді.

Бұдан әрі, өнімнің өзіндік құны өндіріліп отырған өнім бағамының негізгі бөлігі болып саналады.

Өнімнің өзіндік құны тәжірибеде кең қолданылатын маңызды

экономикалық категориялардың бірі болып саналады. Оның басты қызметі – өндірістегі шығындарды өлшеу және өтеу мақсатында есептеу.

Қазіргі таңда калькуляциялаудың екі жүйесі бар: дәстүрлі және функционалдық. Қазақстан кәсіпорындарының көбісі бүгін жоғарыда қарастырылған дәстүрлі калькуляция әдістерін өз тәжірибесінде қолданады.

Функционалдық өзіндік құнды калькуляциялау жүйесіне кіреді:

- ABC – костинг;
- ЛТ- калькуляциялау;
- стандарт-кост;
- директ-костинг және т.б.жатады.

ABC әдісі – жанама шығындарды тарату әдісі, ол бизнес түрлеріне немесе өнім бірліктері бойынша ол шығындарды тұтынушылар көлеміне пропорционалды түрде шығындарды таратуға негізделген.

ЛТ жүйесі өнім өндірісінің ірі партиялармен өндірілуінен бас тартуды абзал көреді, себебі ол әдеттегі «өнімді нарыққа тастау» тәсіліне қарағанда, сұраныспен қиыстырылып жүргізіледі.

Стандарт-кост (өнім бірлігіне кететін шығындар). Бұл әдіс өндіріс шығындарын бақылауда мықты құрал саналады. Және де әдістің басты мағынасын екі негіз салушы тезистер арқылы түсіндіруге болады:

- барлық есепте қолданылатын өндірістік шығындар стандарттармен ара қатынаста болуы мүмкін;
- нақты шығындарды стандарттармен салыстырғанда пайда болған барлық ауытқулар себептеріне сәйкес бөлінуі керек.

Директ-костинг әдісі. Өзіндік сипатына ие: өнімнің есебі тек қана ауыспалы шығындар позициясынан және олардың өндірістік өзіндік құнын анықтау арқылы жүргізіледі, есептің әрқашанда ең алдымен маржиналдық табыстың аралық нәтижесін анықтауға бағытталатыны. Негізгі артықшылықтары: өнімнің өзіндік құнын есептеуді қарапайымдау мен нақтылау, себебі өзіндік құн тек қана өндірістік шығындар тарапынан ғана жоспарланып, есептелінеді; өнімнің бірнеше түрлерінің рентабельділігіне салыстырмалы талдау жүргізудің мүмкіндігі; өнімнің шығарылуы мен өткізілуінің оңтайлылығын анықтау мүмкіндігі жатады.

Есептің тиімділігін арттыру үшін бірнеше әдістерді біргелесіп қолдануға да болады, себебі кез келген әдістің өзі мінсіз емес.

Қазақстан өз тәжірибесіне инновациялық әдістерді енгізуге мемлекет тарапынан көмек беретін ел болып саналады. Қазіргі таңда бұл әрекеттерді жүзеге асыруда көптеген мемлекеттік бағдарламалар дайындалып, жұмыс істеуде. Бұл тәжірибені жалғастыра отырып, одан да көп оңтайлы нәтижелерге жетуге болады.

Мемлекет тарапынан көмек бере отырып, тағы келесідей ұсыныстар жасауға болады:

- өзіндік құнды калькуляциялау және шығындарды есептеудің инновациялық әдістеріне талдау жасап, ең мықтыларын белгілеу;

- заманауи әдістер жайлы ақпарат жинау, ақпарат көздерін ұлғайту;
- заманауи әдістерді қолдануды білетін шетел мамандарын елімізге тартып, өз білікті мамандарымызды дайындау;
- әдістерді енгізу тәжірибесімен танысу, Қазақстан экономикасына сай болатын енгізу жолдарын анықтау;
- кәсіпорындар басшылығын заманауи әдістермен таныстырып, енгізу жолдарын белгілеп, оң көрсеткіштерін баяндау;
- инновациялық әдістер туралы ғаламторда веб-сайттар мен түрлі сұхбаттар құру;
- бұрынғы енгізу тәжірибесіне талдау жасап, ондағы қателіктер, кемшіліктер және артықшылықтарды саралау, арылу жолдарын анықтау;
- елімізде жұмыс істейтін «Лин-форум» және «Кайдзен-клуб» сияқты іс-шаралардың санын ұлғайту және т.б.

Сонымен Қазақстан үшін өзіндік құнды калькуляциялау және шығындарды есептеудің заманауи әдістерін кәсіпорындар тәжірибесіне енгізу қажеттілігі айқын. Бұл мақсатқа жету үшін, дамыған елдерде қолданылатын заманауи технологиялар мен калькуляциялау әдістерін қолдану қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Мәдиева Қ.С., Разливаева Л.В. Басқару есебі. Оқу құралы. –Қарағанды: ҚҚУ, 2022.- 175 б.
2. Басқару есебі: Ержанов А.К., Айтанаева Ә.Қ., Жұманова Г.Ш., Баянова М.С., Иматаева Ә.Е. Оқу құралы. – Алматы: 2009. – 304 бет.
3. Назарова В.Л., М.С. Жапбарханова, Фурсов Д.А., Фурсова С.Д. Басқару есебі: Оқулық. – Алматы: Экономика, 2005. – 298 б.
4. Кәсіпорын экономикасы: Оқулық / Ниязбекова Р.Қ., Рахметов Б.А., Байнеева П.Т. – Алматы: Экономика, 2013. – 623 бет.

ЖЕНЫСОВА Б.Т.

УА-20-1к тобының студенті

МАДИЕВА К.С.

к.э.н., профессор

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚЫЗМЕТ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ БАСҚАРУ ЕСЕБІ МЕН БЮДЖЕТТЕУГЕ ӘСЕРІ

Аннотация. Бұл ғылыми мақалада бюджеттеу процесі басқару технологиясы ретінде қарастырылды. Жұмыста теориялық база, бюджеттеу ережелері, сондай-ақ кәсіпорын қызметінің ерекшеліктерінің, меншік нысанының, қызмет ауқымының, сыртқы және ішкі орта факторларының әсері зерттелген.

Түйінді сөздер: Басқару есебі жүйесінің элементтері, бюджеттік басқару, қаржылық жауапкершілік орталығы, қаржылық есеп орталығы, пайда болу орталығы.

Басқару есебін ұйымдастыру ұйымның ішкі бөлімі болып табылады. Екі адам бірдей болмағандықтан, екі ұйым бірдей емес, олардың айырмашылықтары меншік нысандарының айырмашылығымен, қызмет ауқымымен, сыртқы және ішкі орта факторларының әртүрлі комбинацияларымен анықталады-мұның бәрі бухгалтерлік есептің (қаржылық және басқарушылық) белгілі бір формаларын енгізу қажеттілігін анықтайды.

Сондай-ақ, менеджерлердің әр командасы әр түрлі және әр менеджердің басқару стилінің өзіндік ерекшеліктері бар, менеджерлердің сұраныстарына жауап беретін кәсіпорынның басқарушылық есеп жүйесі де жеке өнім болып табылады.

Басқару есебін енгізу, қаржылық есептен айырмашылығы, ұйым үшін міндетті емес, сондықтан әдетте коммерциялық құпия болып табылады және бір кәсіпорыннан екіншісіне "тәжірибе алмасу арқылы" берілмейді.

Басқару есебі жүйесі тек тиімді басқарудың мүдделеріне қызмет етеді,

сондықтан оны қандай да бір түрде енгізудің орындылығы туралы шешім оның жұмыс істеуінен шығындар мен пайданың арақатынасын бағалау негізінде қабылдануы керек. Басқару есебі жүйесінің құрылымын ұйымдастыру мыналарды ескере отырып құрылады:

- ұйымның құрылымдары;
- ақпараттық қажеттіліктер;
- ұйымда қолданылатын компьютерлік ақпараттық жүйенің техникалық мүмкіндіктері мен ерекшеліктері;
- менеджерлер мен бухгалтерлердің талдаушылардың біліктілігі мен жеке қасиеттері.[1, с.72].

Сонымен қатар, бухгалтерлік есеп жүйесін енгізудің қайтарымы дереу жүзеге асырылатынына қарамастан, оны жүзеге асыруға жұмсалған шығындардың өтелу мерзімі жеткілікті ұзақ болуы мүмкін екенін түсіну қажет. Экономикалық тиімділік көбінесе басқарушылық есеп жүйесінің ауқымын да, оны компьютерлендіру дәрежесін де талап етеді.[2, с.350].

Ұйымда басқарушылық есепке алуды жоғары басшылық бастамашылық етуі керек, ол басқарудың қажеттіліктері үшін ақпарат алу қажеттілігін алдын-ала білуі керек, жұмыс тобын құрған жөн, оның жетекшісі ұйым ішінде айтарлықтай беделге ие болуы керек, ал оған бөлімшелерден қажетті ақпарат алу бөлігінде кең өкілеттіктер беріледі. Әдетте, қажеттіліктерді ресімдеу және басқару есебін құру процесі жұмыс тобының құрамына кіретін сыртқы кеңесшілердің қатысуымен жүреді.

Ұйымда басқару есебін жүргізу барысында келесі міндеттерді шешу қажет:

басқарушылық есепті құру немесе қайта құрылымдау көзделетін функционалдық салаларды айқындау;

бөлінген функционалдық салалар шеңберінде ішкі есепке алуды ұйымдастыруда бар элементтерді анықтау және олардың нақты жүріп жатқан шаруашылық процестерге, сондай-ақ менеджменттің ақпараттық қажеттіліктеріне сәйкестігін бағалау;

ұйымда басқарушылық есеп тұжырымдамасын және оны құру жөніндегі іс-шаралар жоспарын әзірлеу;

менеджерлердің жауапкершілік аймақтарының құрылымын әзірлеу;

басқару есебі жүйесінің негізгі элементтерін анықтау және оларды реттеу;

ұйымда басқарушылық есеп жүйесін енгізу және енгізу процесін консультациялық сүйемелдеу.

Ұйымдағы басқарушылық есеп жүйесінің тиімді жұмыс істеуі үшін маңызды талап - оны регламенттік қамтамасыз ету. Басқарушылық есепті қою процесінде "басқарушылық есеп және есептілік жөніндегі ереже" әзірленеді, онда мыналар көрсетілуі тиіс:

басқару есебі жүйесінің мақсаттары мен міндеттері, оны құрудың негізгі принциптері, негізгі ұғымдар;

жауапкершілік орталықтарының құрылымын сипаттау;

жауапкершілік орталықтары бойынша бақыланатын көрсеткіштердің құрамы және оларды анықтау алгоритмі;

бастапқы құжаттар мен есепті құжаттардың нысандары;

бастапқы құжаттарды дайындау және өңдеу рәсімдері;

басқарушылық есептің құжат айналымының кестесі.

Регламенттерді дайындау аяқталғаннан кейін Басқару есебі жүйесін енгізу кезеңі басталады. Енгізу қызметкерлерді оқытуды; әзірлеушілердің қатысуымен бір есептік циклдің нақты деректеріне басқарушылық есепке алу рәсімдерін сынақтан өткізуді; оларды сынақтан өткізу нәтижелері бойынша регламенттерді түзетуді; регламенттерді бекітуді; қолданыстағы автоматтандыру жүйелерін бейімдеуді немесе енгізуді көздейді.

Басқару есебін ұйымдастырудың екі нұсқасы бар:

- барлық құжаттар алдымен басқару есебін жүргізетін маманға түседі, ол ақпаратты өз жүйесіне енгізеді, содан кейін бухгалтерияға қаржылық және салық есебін жүргізу үшін қажетті құжаттар беріледі.

- операциялар қажетті түзетулермен қаржылық есеп базасынан көшіріледі және бастапқы ақпаратпен, тек басқару есебінің аналитикасымен толықтырылады.

Белгілі бір кәсіпорында ұйымның нұсқасын таңдау қаржылық және басқарушылық есеп операцияларының қаншалықты ерекшеленетініне, компанияның толық параллельді Басқару есебін ұйымдастыруға мүмкіндігі бар-

жоғына байланысты (менеджмент саласында да, бухгалтерлік есеп саласында да білімі бар білікті мамандар жеткілікті ме).

Ірі өндірістік кәсіпорындарда басқару есебін жүргізу мәселесі жеке, мұқият қарауды қажет етеді. Бүкіл жүйені, соның ішінде

- онда бекітілген қағидаттары, негізгі ережелері және компанияның басқарушылық есебі негізделетін құжаттамалық базасы бар есеп саясаты;

- ақпаратты нақтылаудың қажетті дәрежесімен есепке алуға мүмкіндік беретін және қаржылық есептілік орталықтары, қызмет түрлері, іске асырылатын жобалар, өңірлер бөлінісінде есептер құруға мүмкіндік беретін шоттар жоспары;

- басқарушылық есептер мен есептіліктің құжат айналымының сызбасы;

- компаниядағы Басқару есебі мен ақпараттық ағындарды толық көлемде автоматтандыруға мүмкіндік беретін бағдарламалық қамтамасыз ету.

Осы нысанда Басқару есебін жүргізу сонымен қатар бухгалтерлік ақпаратты компанияның басқа процестерімен байланыстыруға мүмкіндік береді, мысалы, енгізілген бюджеттеу жүйесі немесе кәсіпорынды басқару жүйесінде біртұтас болып табылатын теңдестірілген көрсеткіштер жүйесі.

Өндірістік кәсіпорынның басқару есебі жүйесінің жеке элементтерін қарастырыңыз.

Басқарушылық есеп саясаты - бұл басқарушылық есеп нормалары мен регламенттері бекітілген құжат-компанияда қабылданған нақты принциптер, негізгі шарттар, есепке алу ережелері мен практикасы.

Ірі өндірістік кәсіпорындарда басқару есебі өте күрделі жүйе болып табылады және оның көптеген қызметкерлерін (5-тен 300 адамға дейін) жүргізеді, сондықтан басқарушылық есептің барлық ережелері мен ережелерін "басқару есеп саясаты" құжаты түрінде әзірлеу және рәсімдеу, сондай-ақ оны болдырмау үшін есеп процесінің барлық қатысушыларын онымен таныстыру қажет осы ережелерді білмеу немесе дұрыс қолданбау туралы ақпаратты енгізу және өңдеу кезіндегі қателер.

Қазіргі уақытта басқарушылық есепте Қос жазба сияқты бухгалтерлік есеп принциптері, сондай-ақ ХҚЕС принциптері, мысалы, есептеу әдісі, ақпараттың маңыздылығы мен шынайылығы принциптері, мазмұнның формадан басымдығы, кірістер мен шығыстардың сәйкестігі, әділ құн бойынша бағалау және басқалары кеңінен қолданылады.

Сонымен қатар, кәсіпорынның басқару есебінде қаржылық және салық есебінде шаруашылық операцияларды тіркеуге ешқашан негіз болып табылмайтын қызметтік жазбалар, есептеулер, сметалар, анықтамалар, өтінімдер, шарттар сияқты құжаттар операцияларды жүргізуге негіз болып табылатын бастапқы құжаттар ретінде танылуы мүмкін.

Бухгалтерлік есепті нақты уақытқа жақындату мақсатында қаржылық нәтижені тану сәті басқарушылық есепте өзгеруі мүмкін.

Өндірістік саладағы басқару есебі жобалардың табысты іске асырылуын қамтамасыз етеді, компания менеджментіне компания қызметі туралы толық, сенімді, жедел ақпарат негізінде тиімді бизнес-шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. Басқару есептері жобалардың ағымдағы барысын талдауға негіз болып табылады, сонымен қатар әрі қарайғы қызмет туралы негізделген шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта Қазақстанда басқарушылық есеп тек шаруашылық қызмет фактілерін көрсетумен және талдаумен ғана шектелмейді, ол сондай-ақ бюджеттеу жүйесін, яғни қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін ұйымның қаражаты мен ресурстарын бөлу рәсімдерін (бюджеттерді қалыптастыру, олардың орындалуын бақылау және ауытқуларды талдау), стратегиялық жоспарлау жүйесін және т.б. қамтиды.

Бюджеттеу-бұл кәсіпорында басқару есебін құру және жұмыс істеу кезеңдерінің бірі .

Кәсіпорынның қаржылық құрылымын анықтау. Осы кезеңде шаруашылық қызмет түрлерінің тізбесі жасалады, кәсіпорынды басқарудың ұйымдық құрылымы зерттеледі, қаржылық жауапкершілік орталықтары (ҚЖО), қаржылық есеп орталықтары (ҚЕО), кірістер орталықтары (КО), шығындар орталықтары (ШО) бөлінеді.

Қаржылық есеп орталығы - есепке алынатын шаруашылық операциялардың белгілі бір жиынтығын жүзеге асыратын құрылымдық бөлімше немесе бөлімшелер бірлестігі.

Қаржылық жауапкершілік орталығы - операцияларды жүзеге асыратын бөлімшелердің құрылымдық бөлімшесі немесе бірлестігі. түпкі мақсаты-табыстылыққа тікелей әсер ету тәсілімен пайданы барынша арттыру.

Кірістер орталығы - ҚО құрылымдық бөлімшесі қызметі кіріс алуға бағытталған және пайданы есепке алуды көздемейтін бөлімшелердің бірлестігі.

Шығындардың туындау орталығы - қызметі шығын сипатындағы құрылымдық бөлімше немесе бөлімшелер бірлестігі.

Жоспарлау орталығы - болжамдардың құрамы негізінде кәсіпорын жұмысының негізгі тенденцияларын анықтауға айрықша құқығы бар құрылымдық бөлімше немесе бөлімше бірлестігі.

Кәсіпорында бюджеттік процесті ұйымдастырудың мысалы 6-суретте келтірілген.

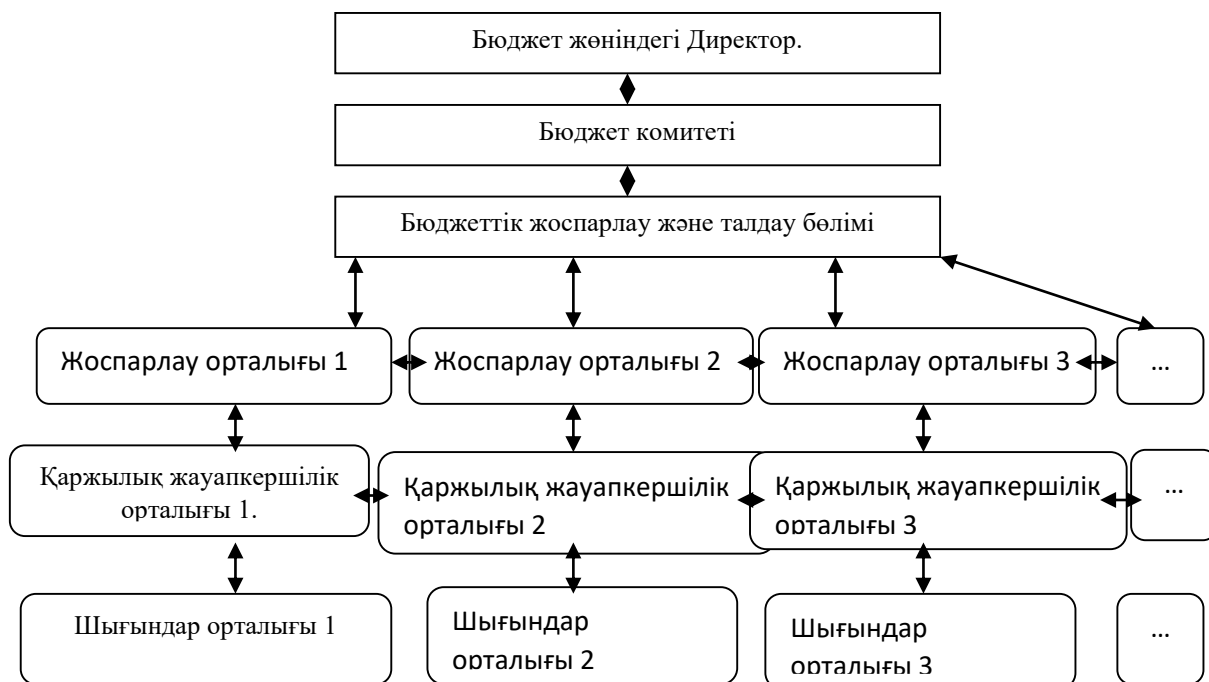
Бюджеттеуді енгізу кезінде ҚЕО, КО, КО және кәсіпорынның басқа да орталықтарын бөлу мәселесі өте маңызды болып табылады. Бюджеттік жоспарлаудың тиімділігі осыған байланысты.

2. Бюджеттеу технологиясын анықтау. Осы кезеңді іске асыру барысында негізгі, операциялық, қосалқы бюджеттердің түрлері мен нысандары айқындалады және тұтастай кәсіпорын үшін әртүрлі бюджеттерді құрастыру реті әзірленеді, бюджеттер консолінің ерекшеліктері нақтыланады.

3. Негізгі бюджеттердің форматтарын анықтау. Бұл кезеңде кірістер мен шығыстар баптарының негізгі жиынтығы, ақша қаражаттарының, активтер мен міндеттемелердің кірістері мен шығыстары анықталады.

Бюджеттік форматтың құрылымы, әрине, қызметтің ерекшелігіне қарай әр кәсіпорын үшін жеке болып табылады. Бірақ сонымен бірге бюджет форматтарына қойылатын кейбір жалпы талаптарды бөліп көрсетуге болады:

- мазмұны бойынша бюджеттер халықаралық қаржылық есеп стандарттарына мүмкіндігінше жақын болуы керек (ауыспалы және тұрақты шығындарды, маржалық пайданы және т. б.)

Сурет 1. Бюджеттік процесті ұйымдастырушылық-басқарушылық қамтамасыз ету схемасы

- құрылымы бойынша бюджеттер қаржылық есептіліктің отандық нысандарына барынша жақын болуы тиіс (қажетті деректерді жинау және өңдеу тиімділігін арттыру үшін және т.б.).

4. Бюджеттік регламентті айқындау. Осы кезеңді іске асыру барысында бюджеттік кезең, бюджеттік есептілікті ұсыну мерзімдері, бюджеттерді келісу, түзету және шоғырландыру тәртібі айқындалады.

Бюджет кезеңі-бұл құрамға бюджеттер түзетілетін және олардың орындалуын бақылау жүзеге асырылатын уақыт кезеңі. Ең төменгі бюджеттік кезең-бұл бюджеттік кезеңнің өлшем бірлігі (тоқсан, ай, онжылдық). Кәсіпорынның немесе компанияның ерекшелігін және экономикалық жағдайдың сипатын ескере отырып, бюджеттік кезең әдетте тоқсан сайынғы, айлық немесе онкүндік бөліністермен бір күнтізбелік жылға енгізіледі. Жетектеу бюджеттерін қолдану тәжірибесі және тиісті құралдар жинағы анағұрлым дамыған шетелде бюджеттер 1 жылдан 3 жылға дейінгі кезеңге жасалады.[3,с.486]

5. Бюджеттік процесті ұйымдастыру. Бұл қадам бюджеттік процеске қатысушылар шеңберін және олардың өзара әрекеттесу тәртібін, олардың арасындағы міндеттер мен функцияларды бөлумен байланысты. Мұнда

лауазымдық нұсқаулықтар, бюджеттеу туралы ереже және басқа да ұйымдастырушылық-өкімдік құжаттар әзірленеді.

Бюджеттеу туралы ереже келесі бөлімдерді қамтиды;

- Жалпы ережелер (анықтамалар мен терминдер, компаниядағы бюджеттеу мақсаттары);
- компаниядағы қаржылық жоспарлау жүйесінің маңызы;
- пайдаланылатын бюджеттердің түрлері мен құрылымын, бюджеттеудің жалпы қағидаттарын сипаттау;
- қабылданған бюджеттік регламент;
- қаржылық жоспарлау мен бюджеттеуді ұйымдастыру сипаттамасы;
- қаржы жоспарының белгіленген нысаналы нормативтері, шегерім мен пайданы бөлу бойынша.

Кәсіпорында бюджеттеуді белгілеудің соңғы кезеңі қаржылық есептеулерді автоматтандыру болып табылады, ол болжамды есептеулер жасауды да, қаржылық есеп пен бақылауды да қамтиды. Мұнда ұйымның ерекшелігіне бейімделетін кәсіпорындағы қаржылық жоспарлауды автоматтандыру бағдарламалық құралын дұрыс таңдау маңызды.

Стратегиялық бағыты бар жаңа басқару жүйесін құрудың негізгі элементі ақпараттық стратегия болып табылады, өйткені басқарушылық есепті сәтті енгізу және жұмыс істеу үшін қолдау көрсететін бухгалтерлік-аналитикалық жүйе қажет, бұл шешім қабылдаушы шаруашылық жүргізуші субъектілерді қажетті уақытта қажетті ақпаратпен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Осылайша, кәсіпорында бюджеттік процесті құру басқарушылық есептің мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес жүзеге асырылуы және ақпаратты жинауға және пайдалануға байланысты әзірленген стратегиялар шеңберінде әрекет етуі керек. Әйтпесе, қабылданған басқару шешімдері мен ұйымның ұзақ мерзімді даму стратегиясы арасында алшақтық болуы мүмкін.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Волкова О. Н. Басқару есебі: оқу.- М.: Уэлби ТК, проспект баспасы, 2010. – 472с.
2. Вахрушина М. А. Бухгалтерлік Басқару есебі: жоғары оқу орындарына арналған оқулық.
3. Қаржыны басқару. Кәсіпорындардың қаржысы: оқулық 2-ші басылым./ Ред.а. а. Володина. -М.: ИНФРА-М, 2011.- 510 Б. – (жоғары білім).

Акбаралиева С.Ш., Разливаева Л.В.

Карагандинский Университет КАЗпотребсоюза, Казахстан

ПРИНЦИПЫ ПРЕДПРИЯТИЕ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА

Управленческий учет часть бухгалтерского учета направлена на создание и на контроль информации для руководителя предприятие. В процессе развития производства бухгалтерской информации становится недостаточно для полного контроля и планирования бизнес-решений, и в компании формируется система полноценного управленческого учета.

Управленческий учет включает в себя такие процессы: управление прибылью и убытками, управление денежными потоками, управление дебиторской и кредиторской задолженностью, управление товарными запасами и ассортиментом, управление проектами, управление персоналом, управление вопросами развития.

Управленческий учет осуществляет следующие процессы: ставить и достигать цели бизнеса; видеть, каких реальных результатов достигла компания; прогнозировать прибыль компании; предотвращать кассовые разрывы, планировать платежи; находить точки роста компании, детализировать прибыль и убытки и узнать, за счет чего можно сэкономить деньги; экономить время на получение финансовых данных в любых разрезах благодаря автоматизации; получать удобную и понятную бизнес-отчетность в режиме реального времени.

Осуществление перечисленных процессов возможно благодаря следующим принципам управленческого учета.

1. Принцип обособленности. Требуется рассмотрения каждого экономического субъекта отдельно от других. В управленческом учете при решении специфических задач обособленно рассматривается предприятие не только в целом, но и отдельные его подразделения.

2. Принцип непрерывности. Подразумевает необходимость формирования информационного поля учетных данных постоянно, а не время от времени.

3. Принцип полноты. Информация, которая касается учетно-управленческой проблемы, должна быть максимально полной для того, чтобы

решения, принятые на основе этой информации, были максимально эффективными. С принципом полноты тесно связан принцип надежности, который требует, чтобы информация, используемая при принятии решений, была обоснованной.

4. Принцип своевременности. Информация должна быть представлена тогда, когда она необходима.

5. Принцип сопоставимости. Одинаковые показатели за разные периоды времени должны быть сформированы в соответствии с одними и теми же принципами.

6. Принцип понятности. Информация, представленная в любом учетном документе, должна быть понятна пользователю этого документа. В случае управленческого учета можно сказать, что информация, подготовленная для менеджера, который будет принимать по ней какие-либо решения, должна быть представлена в такой форме, чтобы бухгалтер понял, что содержит в себе документ. Информация должна быть уместной, т.е. должна относиться к интересующей проблеме и не быть перегружена лишними деталями.

7. Принцип периодичности. Совершенно очевидный принцип, хотя фактически выдержать его сложнее, чем при подготовке внешней финансовой отчетности, там этот принцип поддерживается законодательным требованием представления периодической отчетности. Однако и внутренний оборот информации, и внутренние отчеты желательно также строить с учетом этого принципа.

8. Принцип экономичности. Данный принцип никогда не обсуждается относительно финансового учета, поскольку в силу своей жесткой внешней регламентированной ведения финансового учета он обязателен для организации. Затраты на поддержание системы управленческого учета должны быть существенно меньше затрат на ее функционирование. Информационный обмен учетно-управленческими данными должен приносить организации пользу в виде снижения транзакционных и прочих затрат.

Основные принципы политики организации системы управленческого учета: периодичность; соответствующая производственным циклам; формирование показателей отчетности; приемлемых для всех уровней управления; применение бюджетирования; достоверность; полнота; оперативность информации; возможность анализа; применение единых единиц измерения.

Управленческий учет

решает следующие задачи:

-разработать динамический метод расчета себестоимости и в дальнейшем применять его на практике;

-разработать систему классификации ассортимента и подсчета затрат. Эта задача потребует провести инспектирование всех производственных подразделений предприятия, чтобы изучить механизмы образования затрат на каждом участке, оценить их целесообразность и обоснованность;

-создать компьютерную систему учета и анализа данных о деятельности предприятия. При этом очень важен квалифицированный взгляд со стороны.

Требования к системе управленческого учета на предприятии: полнота и объективность отображения всех фактов хозяйственной деятельности, своевременность фиксации и предоставления данных, релевантность показателей, целостность системы управленческого учета, понятность для всех пользователей, регулярность.

Закон не регламентирует

управленческий учет, его можно вести в той форме, которая удобна предприятию. Отчеты составляются в нужные сроки за неделю, месяц, квартал или даже год. Как и в бухгалтерском учете, в управленческом есть отчетность. Она включает три базовые формы. Отчет о движении денежных средств помогает знать, сколько денег и в какой момент у вас есть, какие средства сейчас можно потратить. Он помогает заранее увидеть кассовый разрыв — момент, когда деньги нужны, а их нет. Например, когда надо оплатить аренду, а покупатель перечислит деньги за товар только через неделю. Отчет о прибылях и убытках похож на выписку по карте, где показаны поступления и списания. Единственное отличие в том, что речь идет не о деньгах, а об обязательствах.

Отчет нужен, чтобы подвести итоги работы и проверить, соответствуют ли активы обязательствам. Управленческий баланс похож на бухгалтерский — строится по принципу равенства активов и пассивов, только составляется на основе данных управленческого учета. Любой показатель детализируется, поэтому данные легче проверить. На основе баланса можно выявлять хищения и ошибки в учете. Есть и другие виды отчетов. Они зависят от особенностей компании и целей составления. Например, отдел продаж составляет отчеты о задолженности покупателей, о задолженности перед кредиторами, о продажах и закупках. **Можно привести пример о необходимости организации управленческого учета на промышленном предприятии.** Директор фабрики заметил, что себестоимость продукции в прошлом месяце выросла в 2 раза. По данным управленческого учета, он смог определить, что проблема кроется в цехе сборки. Обратившись к отчету руководителя цеха, он увидел, что показатель брака превышает норму. Как выяснилось, проблема оказалась в новом поставщике, который делал детали из некачественного пластика.

Благодаря управленческому учету, Директор смог вовремя выявить проблему и расторгнуть договор с недобросовестным поставщиком.

Список литературы:

1. Апчерч, Алан. Управленческий учет: принципы и практика / Алан Апчерч. - Москва: **Мир**, 2016.
2. Друри К. Управленческий и производственный учет: Учебник. / К. Друри. - М.: ЮНИТИ, 2015
3. Тайгашинова К. Т. Управленческий учет: учебное пособие / К.Т. Тайгашинова. - Алматы : Экономика, 2008
4. Астафьева И.В. Управленческий учет. Второй уровень. (с практическими заданиями) – Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2011

PHILOLOGICAL SCIENCES

Matassova Irina

*senior lecturer, master of foreign philology,
Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan*

TO THE PROBLEM OF MEDICAL TERMINOLOGY TRANSLATION

The scientific sphere as a sphere of human activity aimed at the development and theoretical systematization of objective knowledge about reality can be characterized as a separate type of discourse [1, 2].

Medical discourse is divided into two types:

- scientific medical discourse, which serves to inform and communicate specialists, practicing doctors, medical workers, students of medical universities (scientific articles, monographs, reviews, reports, lectures);

- popular scientific medical discourse, which serves as an intermediary between doctors and patients (medical booklets, articles, interviews with practicing doctors in popular scientific journals on medicine designed for a wide readership) [2, 16].

A medical text is a special type of text designed to convey and store medical knowledge necessary for the diagnosis, treatment and prevention of diseases, the preservation and promotion of people's health and ability to work, prolonging life, and alleviating suffering from physical and mental ailments [1, 6].

The main features of the medical text are accuracy and objectivity, fullness of medical terminology and the logical structure of the material [2, 38].

Medical terms can be classified into the following types:

- Original terms formed in the source language. These include the popular names of body parts (scruff, cheekbones), organs (belly) and the names of diseases (cleft lip, lupus, jaundice).

- Internationalisms are terms borrowed from Latin and Greek (pneumonia, temperature).

- Terms that came from the Western European languages and which are used in their original form (dentist, anesthesia, antibiotic).

- Latin terms in Latin. They are used by specialists from all over the world to communicate at the international level and exchange experiences. These terms do not require translation and are understandable to representatives of any language group of professionals in the field of medicine (paediatrics is a field of medicine that studies the physiology and pathology of childhood) [3, 43].

Currently, there is a tendency towards the shortening of medical terms. Instead, special abbreviations are used. At the same time, “as a result of research conducted by American scientists, it was found that only half of all abbreviations used by doctors in one specialty are correctly understood by specialists in other areas of medicine” [4, 56].

Taking into account the number of abbreviations, it is important to pay attention to their high-quality translation.

Types of lexical abbreviations:

Abbreviations of the initial type in terms of pronunciation that are divided into three subtypes:

- letter abbreviations are read by the name of the letters: AVSD - atrio-ventricular septal defect [ei-vi-esdi] - дефект предсердно-желудочковой перегородки;

- sound abbreviations consist of the initial sounds of the words of the original phrase: DORV - double-outlet right ventricle [d-o-r-v] - двойное отхождение магистральных сосудов от правого желудочка;

- letter-sound abbreviations consist of both the names of the initial letters and the initial sounds of the words included in the original phrase: PICU - pediatric intensive care unit [pik-ju] - детское отделение интенсивной терапии.

Syllabic abbreviations formed from the initial parts of the phrase: Card Cath - cardiac catheterization – катетеризация сердца.

- abbreviations of a mixed type, consisting of the initial parts of words and initial sounds: AFib - atrial fibrillation - мерцательная аритмия;

- abbreviations consisting of a combination of the initial part of the word with the whole word: C-spine - cervical spine – шейный отдел позвоночника.

Syntactical abbreviations are represented by elliptical ones. Attributive phrases (attending physician - лечащий врач) or combinations of nouns (prolapse of the mitral valve - пролапс митрального клапана) are usually subject to ellipsis.

One can also divide abbreviations into:

- generally accepted abbreviations that are recorded in official reference books and are part of the lexical system of the language;

- author's abbreviations that function only within the given text; as a rule, they are explained in the text itself or presented as a separate list of abbreviations after the text.

When translating medical abbreviations, it is important to consider the following features:

- Different meanings of the same abbreviation (medical abbreviations are characterized by high polysemy) [4, 59].

- Different abbreviations for the same concept: MRI (Magnetic Resonance Imaging) or CMR (Cardiac Magnetic Resonance) - магнитно-резонансная томография.

- Misunderstanding of the handwritten abbreviations: “HCT250mg” (hydrocortisone 250 mg) may be misinterpreted as “HCTZ50mg” (hydrochlorothiazide 50 mg).

- Difference between British and American English spellings: Gastroesophageal Reflux Disease (GORD) – Gastroesophageal Reflux Disease (GERD).

To reduce the likelihood of errors in understanding and translating abbreviations, it is recommended to use only standard abbreviations. However, it is very difficult to implement this in practice. A more acceptable course would be to ban the use of a limited number of abbreviations that are proven to have serious adverse effects if misused or misinterpreted.

An additional measure aimed at reducing the risk of misinterpretation of abbreviations may be the transition to electronic document management. This will

provide an opportunity to ask questions and immediately clarify any ambiguous concepts in the interpretation of medical terms.

Existing dictionaries of medical terms cannot fully satisfy the growing needs of medical professionals, since medical abbreviations are presented in them in a minimal amount.

Further study of the problem of the use of medical abbreviations is required for the timely identification of abbreviations with a double interpretation and other “dangerous” abbreviations.

In addition, it seems necessary and timely to create special terminological commissions, consisting of doctors and linguists, who would be able to professionally analyze new and existing abbreviations and give recommendations on their use.

Nowadays, medical terminology is undergoing more and more changes every year, which is associated with the development of medicine and rapidly moving technological progress.

Medical translation is one of the most complex types of highly specialized scientific and technical translation and requires knowledge not only in the field of linguistics, but also a huge amount of knowledge in the field of medicine.

Literature:

1. Vinogradova E.V. Medical discourse. Problems of theory and practice // Tver' State Medical University. - 2016. - No. 4. - P. 12-17.
2. Shcherbakova E.N. Features of the implementation of medical discourse in mass media texts on the development and health of children. - Yekaterinburg, 2018. - 60 p.
3. Lantukhova N.N. Term: definition of the concept and its essential features // Bulletin of the Voronezh Institute of the State Fire Service of the Ministry of Emergency Situations of Russia. - 2013. - Issue 1 (6). – 80 p.
4. Barbasheva S.S. Features of the translation of abbreviations in the English medical text // Proceedings of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences. - Vol. 13, No. 2 (4). - 2011. - P. 911-916.

Г.К. Мырзаханова

Аға оқытушы, магистр

Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті,

Алматы, Қазақстан

ЛИНГВО-МӘДЕНИ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ГЕЙМИФИКАЦИЯНЫ ҚОЛДАНУ

Мақалада лингвомәдениеттану ғылымының пайда болуы және оның шет тілін оқытудағы рөлі туралы мәліметтер берілген. Әртүрлі авторлардың «құзыреттілік», «құзырет», «лингвомәдени құзыреттілік» ұғымдарына берген анықтамалары талданады. Сондай-ақ геймификация термині және оның шет тілін оқытуда қолданылуы туралы толық сипаттама берілген.

Тірек сөздер: лингвомәдениеттану, лингвомәдени құзыреттілік, ойын элементтері, геймификация.

Аннотация. В статье представлена информация о зарождении лингвокультурологии и ее месте в сфере иноязычном образовании. Мною проанализированы дефиниции разных авторов следующий понятий –«компетентность», «компетенция», «лингвокультурологическая компетенция». Также подробно дается описание термину геймификация и его применению при обучении иностранном языку.

Ключевые слова: лингвокультурология, лингвокультурологическая компетенция, игровые элементы, геймификация

Annotation. The article provides information about the origin of linguacultural and its place in the field of foreign language education. I analyzed the definitions of different authors of the following concepts - "competency", "competence", "lingua culturological competence". It also provides a detailed description of the term gamification and its application in teaching a foreign language.

Key words: lingua culturology, lingua culturological competence, game elements, gamification.

Тіл мен мәдениет қашанда қатар жүретін: тіл мәдениетпен бірге дамып отырды. Осының негізінде тұтас лингвомәдениеттану ғылымы қалыптасып, кейінірек, 90-шы жылдар кезеңінде тіл білімінің дербес саласына айналды. Лингвомәдениеттану – белгілі бір этностың мәдениетін және оның тілде көрінетін ерекшеліктерін зерттейтін тіл білімі мен мәдениеттану ғылымдарының тоғысында пайда болған тіл білімінің бір саласы [1].

Қазіргі кезеңде лингвомәдени білім беру маңызды болып саналады, өйткені ол тұлғаның өзін-өзі тануы оның дүниетанымының негізгі құрамдас бөлігі ретінде қалыптасуына және әлемдік мәдениетке кірігуіне баса назар аудара отырып, тұлғаның адамгершілік және рухани дамуына қолайлы жағдай жасайды. Оқыту үрдісінде лингво-мәдени бағытты ұстанған кезінде мұғалім тек тілдік бөлікке ғана емес, сонымен бірге тілдік тұлғаны қалыптастыруға

негіз болатын халықтың тарихына, оның рухани және материалдық мәдениетіне, мәдени-тарихи ортасына, менталитетіне назар аударады.

В. В. Воробьевтің пікірінше, лингвомәдениеттану - бұл филология және мәдениет ғылымдарымен байланысатын ғылыми пән, "синтездеу типіндегі кешенді ғылыми пән, оның жұмысында мәдениет пен тілдің өзара байланысы мен әрекеттесуін зерттей келе, қазіргі басымдықтар мен мәдени институттарға назар аудара отырып, бұл процесті жүйелік әдістермен қолдану, тілдік және тілдік емес мазмұнның бірлігіндегі бірліктердің тұтас құрылымы ретінде көрсетеді." [2].

В.А. Маслова лингвомәдениеттануды "тіл білімі мен мәдениеттанудың тоғысында пайда болған және тілде көрініс тапқан, нығайған халық мәдениетінің көріністерін зерттейтін пән" деп түсінеді [3].

Әр түрлі ғалымдар лингвомәдениеттанудың қалыптасуының бірнеше кезеңдерін бөліп көрсетуді жөн көреді:

- біріншісі - ғылымның дамуының алғышарттары (ғалымдар А. А. Потебни, Э. Сепир, В. Гумбольдт және т. б.);
- екінші - зерттеудің дербес саласы ретінде қалыптастыру (В. В. Воробьев, В. Н. Телия, В. А. Маслова, В. М. Шаклеин);
- үшінші - пәнаралық ғылымның пайда болуы [4].

Лингвомәдениеттанудың объектісі-олардың қызмет ету процесінде тіл мен мәдениеттің байланысы мен өзара әрекеті. Бұл нысан лингвистика, мәдениеттану, психолінгвистика және этнография сияқты іргелі ғылымдардың басында тұр.

Ұлттық менталитет ерекшеліктері негізінен тіл арқылы көрінеді. Осының негізінде лингвомәдениеттану пайда болып, «лингвомәдениеттану құзыреті» деген ұғым пайда болды.

Құзыреттілік тәсілінің психологиялық-педагогикалық ережелері және "құзыреттілік", "құзырет" категориялары Н. Хомский, В.А. Болотов, А. Б. Хуторский, И. А. Зимняя,

И. Д. Фрумин және тағы басқалар сияқты ғалымдардың еңбектерінде зерттелді.

Зерттеушілер Г.Б. Голуб, Е.Я. Коган, В.А. Прудников құзіреттілікті күрделі құрамды интеграцияланған білім нәтижесі ретінде анықтайды, олар:

- дағдылармен салыстырғанда (автоматты әрекеттер) процесс саналы түрде жүреді;
- функционалдық сауаттылықтан айырмашылығы (әлеуметтік ортаға бейімделуге көмектесетін алгоритмдерді үйрену) адамға белгілі бір міндеттерді шешуге мүмкіндік береді;
- білімге қарсы (игерілген ақпарат) тікелей қызмет кезінде жүзеге асырылады;
- дағдылардан айырмашылығы (алынған білім мен тәжірибе негізінде саналы түрде орындалатын іс-әрекеттер, олар кейінірек жетілдіріліп, дағдыларға айналады) автоматика арқылы емес, әртүрлі құзыреттіліктермен біріктірілген кезде күшейтіліп, дағдыға айналады [5].

Н. Хомский алғашқылардың бірі болып құзіреттілікке анықтама берді, ғалым "құзыреттілік" арқылы адамның лексикалық мағынада нақты сөйлемдерді тану және жаңғырту қабілетін түсінеді [6].

Басқа ғалым Хуторской А.В. еңбектерінде «құзыреттілік» деп оқушының болашақ іс-әрекетінде маңызды рөл атқаратын оқу-тәрбиелік дайындыққа алдын ала белгіленген әлеуметтік талап деп анықтама берген [7].

Біз С.С. Құнанбаеваның анықтамасымен келісеміз, яғни құзыреттілік оқушылардың білім сапасы мен дайындығының біріктірілген сипаттамасы ретінде әрекет етеді [8, Б. 260].

Лингвомәдени құзіреттілік аясында біз осы тілде сөйлейтіндердің коммуникативтік мінез-құлқын реттеуге және лингвомәдениет әлемінде шарлауға мүмкіндік беретін тілде білдірілген мәдени құндылықтар жүйесі туралы жеке тұлғаның алған білімдерінің жиынтығын түсінеміз.

Геймификацияны әр түрлі жастағы топтарға қолданған ыңғайлы. Кіші мектеп оқушыларымен ойын-сауық пен ептілікке бағытталған ойын тапсырмаларын қолдануға назар аударған жөн. Нәтижеге әкелетін әртүрлі тапсырмалары бар шытырман оқиғалы челленджер орта мектеп жасына сәйкес келеді. Профильді қадам үшін кәсіби бағытталған жаттығулармен, деңгей жүйесімен ойын элементтерін пайдалану керек, бірақ қызықты сынақтарды қосуды ұмытпаған жөн.

Қорытынды

Лингвомәдени құзыреттілікті қалыптастыру геймификация сияқты технологияны қолдану арқылы мүмкін болады, өйткені процесс оның қатысушыларын басып алады және студенттердің лингвомәдени білімдерін одан әрі дамыту үшін қолайлы атмосфера жасайды.

Геймификация қос көлбеу, бір жағынан, бұл басқаларға немесе өзіңізге қарсы бәсекелесуге, жақсы ұпай алуға, үлкен сыйақылар мен лидерлер тақтасында жоғары позицияларға ие болу мүмкіндігін ұсынады. Геймификацияланған бағдарламаларда сіз жалпы мақсаттарға жету үшін топ болып жұмыс істей аласыз, бірақ бұл бәсекелестік жағдайында ынтымақтастық жасайтын команда. Бұл студенттерді сыни ойлауды дамыта отырып, өз идеяларын ұсынуға және оларды талқылауға шақырады.

Әдебиеттер тізімі

1. Алефиренко, Н.Ф. Лингвомәдениеттану. The value-semantic space of the language / Н. Ф. Алефиренконың. - М.: Flint, Science, 2010. - 288 с.
2. В. В. Воробьев, Е.А. Морозкина, Ф. г. Фаткуллина\ Триада тіл-мәдениет-тұлға қазіргі лингвомәдениеттанудың негізі ретінде. Башқұрт университетінің хабаршысы. № 16 2016.
3. Маслова, В. А. Лингвомәдениеттану. Кіріспе : жоғары оқу орындарына арналған оқу құралы / В.А. Маслова ; жауапты редактор у. М. Бахтикиреева. — 2-ші басылым., перераб. және қосымша. - Мәскеу: Юрайт баспасы, 2022. — 208 б. — (жоғары білім). — ISBN 978-5-534-06586-2.
4. Komova, TA Introduction to the comparative linguoculturology. United Kingdom Russia / Great Britain-Russia / TA Komov. - - М.: Красанд, 2010. -128 с.
5. Беспалова г. К., Қазақстандағы білім берудің жаңартылған мазмұны жағдайында бастауыш сынып оқушыларының зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі бойынша, 2018.
6. Хомский Н. Тіл және ойлау / Н. Хомский. – М.: Моск баспасы. ун-та, 1972. – 122 б.
7. Васильева О. А. Жалпы орта білім беретін мектеп оқушыларының лингвомәдени құзыреттілігін қалыптастыру технологиясы, 2017.
8. С. С. Құнанбаева Қазіргі шет тілі білімі: әдіснамасы және теориясы. – Алматы, 2010. -262с.

магистр гуманитарных наук М.С.Ахаева

Таразский региональный университет им. М.Х.Дулати, Казахстан

ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ИМЕН ТЮРКСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

Важные материалы, относящиеся к древнетюркской ономастике, нашли отражение в древнеславянских памятниках, доказывающих, что тюрки и славяне долгое время находились в тесных отношениях. Особое значение приобрели тесные взаимоотношения в период становления Киевской Руси и ее исторического развития в период установления тесных отношений с тюркским племенем, населявшим Восточную Европу, осуществлявшим на этой территории ряд государственных полномочий. Н. А. Баскаков показывает соотношение славян и древнетюркских племен следующим образом: «в древнерусских письменных памятниках, в том числе в основном рукописных памятниках и художественных произведениях, сохранились топонимы, антропонимы и этнонимы древнетюркских народов Восточной Европы. Эти данные вызвали интерес филологов, этнографов, историков и способствовали исследованию». Эти ценные материалы, касающиеся ономастики тюрков, найденные в древнерусском наследии, были ярко опубликованы в ряде работ исследователей. Например, в труде Н. А. Баскакова был проведен последовательный анализ кыпчакских антропонимов и этнонимов, дана типологическая характеристика модели этнонимов и антропонимов древних тюрков Восточной Европы, изучены мифологические и эпические имена тюрков в различных аспектах и т.д. Этот обширный материал был подробно рассмотрен в монографии ученого «Слово о полку Игореве» и книге «Русские фамилии тюркского происхождения», и ряде статей [1, с. 75].

Исследователь тюркской лексики в древнерусском языке И. Г. Добродомов уделяет особое внимание проблемам тюркской ономастики в древнерусском наследии. В его исследованиях был проанализирован ряд кыпчакских антропонимов с функциональной и этимологической точек зрения,

рассмотрены вопросы болгаризмов в древнерусских этнонимах, тюркских топонимов в древнерусском наследии.

В работе К. Менгеса «Восточные элементы в «Слово о полку Игореве» отражен ряд ценных замечаний, касающихся проблемы тюркской ономастики. Основа происхождения, развития антропонимов в нашем языке напрямую связана с историей нашего народа в прошлом. Секрет того, что многие имена в современном языке имеют сходные корни с древнетюркскими именами, сходные по смыслу, сходны по способу изготовления и строению, заключается в том, что имена по истории происхождения считаются продолжением антрополексематической системы, возникшей в древнетюркские времена и средневековья.

В связи с этим изучение древнекипчакских антропонимов в контексте социолингвистики означает изучение этих имен с участием социальных факторов в определении их природы. Поскольку старый кипчакский язык, который в настоящее время не используется, является мертвым языком, имена на этом языке являются объектом изучения социолингвистики. Из трудов историка-археолога, этнолога, востоковеда известно, что этносы, говорящие на древнекипчакском языке, населяли евразийские степи в XI-XII веках между реками Иртыш на востоке и Днепр на Западе.

В своей работе «Половцы», изучавшей историю, этнографию половецко-кипчаков и куманов, С. А. Плетнева делит их на два больших объединения племен: куманы и половцы [2, с. 60]. Эти два племенных объединения можно рассматривать как куманские и половецкие общества. Куманские и половецкие общества, говоря социальной терминологией, составляли групповые общины или социальные группы.

Социальная группа или племя - это этнос, а этнос в социологии - это социум. Имена людей, а также антропонимы, образованные на основе этнонима или соционима называются соционимы. Известно, что различные социальные группы связаны между собой и иерархически организованы в общество. Эту социологическую закономерность мы видим в куманском и половецком обществах. XI в. Кун - куман, печенег, Огуз и Поволжье, населявшие Запад Днепра, печенег, болгар, остатки Алана и Анджоглы, башкирские, Бурджоглы, Джужан, Дурут, Емяк, Етебичи или иета, Кангароглы, Карабароглы, Китанопа, Отперлю, Саксин, Тарголове, Токсоба и другие этносы или как социальные

группы, взаимосвязанные друг с другом в политико-экономическом, языковом, культурном плане, иерархически организованные как общество.

Описывая социальную группу или этническую принадлежность, невозможно перейти к понятию культуры. Культура в общеизвестном понимании присутствует в каждой социальной группе или социуме. Вне зависимости от уровня социума, его культурные особенности, прослеживаются в языке. Известно, что словарный состав языка конкретизирует материальную и духовную культуру общества, породившего этот язык. Прямо из этого словарного состава очень ясно видно культурное отличие. Степень дифференциации языковой лексики определяется уровнем дифференциации социумной культуры. Отдельная лексическая единица в языке возникает только тогда, когда необходимо дать название новому понятию в социум-культуре.

Опираясь на данные и содержание вышеуказанного труда С. А. Плетневой, мы попытались проанализировать этноназвания, рассматривая их с точки зрения языковой природы, преемственности языка и культуры. Таким образом, мы обратили особое внимание на то, как они переплетаются с этнокультурными основами казахской антропониимики. Тогда, в связи с экономическими культурно-социальными изменениями в половецком обществе, в конце имен многих вождей дублировались морфемы «опа», «епа», образованные от древнетюркского слова «оба», означающего «убежище», «стоянка», а затем появились такие имена, как Урсоба, Алтунопа, Аепа.

Из исторических источников известно, что в XI веке в половецком обществе наступил период перехода от военной демократии к раннефеодализму. Известно, что в экономике, находящейся на стадии перехода с табором, общественные отношения находятся в военно-демократической структуре. А для военно-демократического строительства характерно такое политико-социальное объединение, как союз племен. В период между Волгой и Днестром существовали объединения, первоначально мигрировавшие в XI веке, возглавляемые такими ханами, как Боняк, Шарукан, Тугоркан, Урусоба, которые были просто союзом таких племен.

Объединение нескольких племен С. А. Плетнева называла термином "орда". От каждого из половецких и куманских обществ образовалось несколько ордынцев. А Орду составляли многие курены. Курен - это объединение этнонимов, таких как токсоба, тортоба, етибичи, иета. Почти все исследователи,

занимавшиеся проблемой кыпчаковедения, считают, что первый компонент этнонима токсоба - это сокращенный фонетический вариант слова токс, тогуз или девять числительных. Второй компонент - слово оба, как показано выше, относится к древнетюркскому имени, означающему «род-племя». Как и тортоба, это двухкомпонентный этноним, объединенный от древнетюркского слова, означающего четыре числовых имени и оба.

Етибичи-иета - это трехкомпонентный этноним, образованный суффиксом еби и чи, тонким фонетическим вариантом имени иета или от слова семь и слова оба. Тогда токсоба, тортоба, етибичи оказываются объединениями, состоящими из девяти, четырех и семи кланов.

Так, мы выяснили, что вышеуказанные тюркологи, этнологи, востоковеды имеют в виду что древнетюркское слово "оба" и его фонетический вариант означает слово «род-племя». Если слово оба и его фонетические варианты означают «племя», то как имя Алтунопа: драгоценный металл означает алтун и может состоять из слов аба или апа, что означает «брат», «отец» со стороны отца. Если у половцев был род, названный именем Алтунопа, то второй компонент имени Алтунопа в них имел значение опа - «ру». Если это так, можно сделать вывод, что, согласно нашему вышесказанному, второй компонент имени Алтунопа также означал оба и его фонетические варианты – «ру».

Казалось бы, последовательный пример, лежащий в его основе, можно доказать, например, в сочетании с названиями казахских этнонимов. Известно, что казахский младший жуз делится на две части: Алшын и Жетіру. По мнению таких ученых-историков-этнологов, как Х. Аргынбаев, М. С. Муканов, А. Востров, ветвь Байулы из части Алшын состоит из 13 родов, из которых один из них – Алты. Эти же исследователи отмечают, что в роду Байбакты, принадлежащем к ветви Байулы, есть мнение, что этот род Токсоба был в средневековье в составе кипчаков, населявших Дешт-Кыпшак [3, с. 372].

Подавляющее большинство исследователей, занимающихся проблемой кыпчаковедения, отождествляют Бурджоголы, один из племен кыпчаков, встречающееся в средневековых источниках, с племенем Бериш, входящим в ветвь Алшина Байулы, считая их одним этносом [5, С. 312]. В соответствии с исторической звуковой идентичностью Ш-ч, дж, первый компонент этнонима Бурджоголы - слово бурдж, отождествляемое с этнонимом

Бериш, можно согласовать с мнением исследователей-кипчаков, которые считают Бурджоголы и этнонимы Бериш одним этносом.

Потому что несколько родов ветви Алшын Байулы вошли в средневековую кыпчакскую конфедерацию. Основываясь на таких историко-этнологических фактах и на том, что составные половецкие имена - это образ, форма, данное как имена этносов, людей, мы можем назвать эти два этноса, назвав Алтунопу в русских летописях и Золотое племя Байулы.

Если у половцев есть имя Алтунопа, которое возникло на основе этнонима Алтын ру и как имя вождя этого ру, то можно предположить, что у них также был ру Алтын опа, с одним и тем же генезисом Алтын ру из ветви Байулы. Если у половцев был род, названный именем Алтунопа, то второй компонент имени Алтунопа в них имел значение опа – «ру». [4, с. 30]. Если так, то эти обстоятельства доказывают правильность нашего мнения о том, что второй компонент половецких имен и его фонетические варианты выше означала слово «ру».

Закономерность этнонимов как оснований для имени человека-явление, встречающееся в тюркских языках. Например, Аргынбай, Адай, Найманбай, Коныратбай, Алшынбай, Жаппас и т.д. В качестве этнокультурного признака эта часть сформировалась в казахском языке в названиях национальных костюмов, в том числе головных уборов. На основе языка творчества М. Ауэзова Е. Жанпейсов наглядно показал: жекей тымак, керей тымак, Каракесек тымак, найман тымак

Анализ этимологии половецких имен этого рода показывает, что подавляющее большинство этих антропонимов возникло на основе этнонимов и фамилий, родовых прозвищ или групповых имен и тотемных имен, объединяющих родовую семью.

Литература:

1. Тюркская ономастика. Алма-Ата:Наука, 1984. Баскаков Н.А. «Имена половцев и названия половецких племен в русских летописях» –С. 75
2. Плетнева С.А. Половцы. –Москва:Наука, 1990 – С. 60
3. Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежересі хақында. – Алматы:Атамұра, 2000. – 372 б.
4. Баскаков Н.А. Тюркизмы-энонимы в «Слове о полку Игореве». Сов.тюркология. 1982 №5
5. Востров В. Муканов М. Родо-племенной состав и расселение казахов. Алма-Ата, 1968

MUSIC AND LIFE

Music: learning and teaching

Жаңабаев Абзал Сәкенұлы

Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: zhanabayev.abzal@mail.ru

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ САЗ АСПАПТАРЫНЫҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ

Аңдатпа Сан алуан оқиғаларды басынан кешіріп, ұлт болып қалыптасып, мемлекет құрып отырған біздің халқымыз әлемде теңдесі жоқ тек өзіне ғана тән, өзінің табиғатын, әдет-ғұрпын, мінез-құлқын, бір сөзбен айтқанда, халық ретінде өзін танытатын ғасырлар бойы шыңдалған әр саладан кәсіби өнерін қалыптастырды. Қазақтың бағзыдан айтылып жүрген аңыз-ертегілерін, ән-күйлерін, халық таланттары – ақындар мен жыраулар, әншілер мен күйшілер асыл мұра ретінде ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп, көзінің қарашығындай сақтап, өзінің ойындағы арман-тілегін, мұңы мен қайғысын ән өнері арқылы шығарған.

Түйінді сөздер: саз аспаптар, сыбызғы, құңқоу, Тунгус текті эвенк, нанайлар, манжур, түркі халықтары.

Қазақтың саз аспаптары — ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа мирас болып, көнеден келе жатқан мәдени мұралардың бірі. Ертеде саз аспаптарды ағаштан, түрлі өсімдіктерден, малдың терісінен, сүйегінен, мүйізінен, қылынан және басқа да түрлі заттардан жасаған. Халқымыздың жыр аңыздарынан, дастандарынан және өткен ғасырлардағы саяхатшылардың, ғалымдардың еңбектерінен көне аспаптардың сипаттамаларын, суреттерін кездестіреміз. Қазақтың музыка аспаптарын Мәскеу, Санкт-Петербург, Алматы, Семей қалаларындағы мұражайларынан да кездестіруге болады. Осы кезде байырғы аспаптардың түрлері 20-дан аса болғандығы анықталып отыр. Ертеде музыка аспаптарын жұртқа хабар бергенде, аңшылар құсты, аңды үркіткенде, бақсылар сарын айтқанда, әскери жорықтарда ұран салғанда пайдаланған. Аспаптарды бес топқа бөлуге болады: 1. Үрмелі аспаптар - дыбысын үру арқылы шығарылатын аспаптар: сазсырнай, қоссырнай, қамыссырнай, мүйізсырнай, сыбызғы, адырна, ұран, керней; 2. ішекті аспаптар - дыбысы ішек арқылы шығарылатындарға жататындар: жетіген, шертер, екі және үш шекті домбыралар, қылқобыз; 3. жіңішке сым арқылы дыбысы шығарылатын аспап: шаңқобыз немесе шаңқауыз; 4. ұрмалы аспаптар - аспапқа тартылған көн арқылы дыбыс шығарылатындарға жататындар: даңғыра, дауылпаз, шыңдауыл, дабыл, кепшік, шың; 5. аспаптың басына тағылған шынжырлар, қоныраулар арқылы дыбыс шығарылатын тобы — асатаяқтың бірнеше түрлері. Ендеше түркі халықтарына ортақ саз аспаптарына тоқталып өтейік:

Сыбызғы - бүгінгі күнге дейін жетіп отыр. Қазір бұл аспап түркі (қазақ, башқұрт, тува), моңғол (халқа, ойрат-қалмақ) халықтарының саз аспабы санатында. Б.з.д. 80-жылы ғұндардың тұтқыны болған қытайдың Хань династиясының елшісі: «Күн батып кеткеннен кейін ғұндардың сыбызғысының (Ху цзя.) үні зарлап, жылқылары кісінеп, сиырлары мөңіреп тыныштық бермей, ұйқы қашырады. («Алдыңғы Хань-наме. LIV», 1894.)» деп жазған.

2011 жылы қазба жұмысын жүргізген байырғы түркілердің Шатыртау жерасты кесенесінің көмігінен (панорама) табылған атты сарбаздың қолына сыбызғы ұстатып мүсіндегені сөзімізге дәйек. Бұл мүсін б.з. 630-680 жылдарына тән.

Құнқоу (қобыз) - Жоғарыда сөз еткен Шығыс Хань династиясының патшасы Линдай-құмар болған Құнқоу (қобыз) саз аспабы қақында қытайдың тарихи жазбаларында көп айтылады. Ғұндардың бұл саз аспабын кейін қытайлар меңгеріп, өздерінің саз аспаптарының қатарына қосқан.

Әйгілі тарихшы-мәдениеттанушы У.Еверхард: «Хань династиясының дәуірінде (б.з.д. 206-б.з. 220 ж.ж.) Орта Азия халықтарының «Құнқоу» атты саз аспабын қытайлар алып пайдаланған. Ферғанада өмір сүрген қаңлылар, самарқандық түріктер құнқоу саз аспабының отаны» .

Шаңқобыз - қазақ, қырғыз, өзбек, тува, алтай халықтары бүгінге дейін шаңқобызды ұлттық саз аспабының бірі ретінде пайдаланып келеді. Моңғол текті бурят, қалмақ, халқа, торғауыт, дағұр, ойрат, монғол, ҚХР-дағы ішкі моңғолдардың ортасына шаңқобыз мол таралған.

Тунгус текті эвенк, нанайлар, манжур сібелері, шүршіттер (чжурчжен), жапонның Хоккайда аралына Орталық Азиядан барған айн тайпасы сияқты Тынық мұхит жағалауындағы халықтар бұл саз аспабын кең түрде қолданады. Шаңқобызды пайдаланушы халықтар бұл аспапты өздерінің ұлттық дүниесі деп біледі. Шаңқобызды шеберлер қамыстан, темірден, сүйектен, ағаштан жасаған. Шаңқобызды өзбектер «чангқобыз», сібірлік түріктер «хомус», моңғолдардың көбі келқуыр (тіл қобыз) деп атайды. Дағур моңғолдары «мұғры» десе, Хоккайда аралының айындықтары «мүглі» деп атайды екен. Бұл атауға қарағанда ту бастағы атауы «мүглі» немесе «мұғлы» болған болуы да мүмкін. Бұл үшін Орталық Азиядан айындар Хоккайдаға қай дәуірде барғанын анықтау керек. Айындықтар жапондардай нәзік емес, палуан денелі, тік қабақты боп келеді. Шаңқобыздың ең көне түрі Моңғолия Төв (Орталық) аймағының Алтынбұлақ сұмынының (өлке) жерінен табылды. Моңғолияның астанасы Уланбатыр қаласынан 130 шақырым қашықтықта, атақты Тул дариясының оңтүстік шығыс өңірінің Морин-толғой (Атбасты) деген жердегі ғұндардың қорымына 1989 жылы археологиялық қазба жұмысын жүргізген кезде табылған.

Дабыл - бұл аспап қазақпен бірге жасасып келе жатқан ежелден белгілі мұра. Дабылды аспап аң аулағанда, ұлы жиынға шақырғанда, әскери жорықтарға аттанарда, жан беріп жан алысқан бетпе-бет шайқастарда, жорықтарда жер қайысқан қолдың рухын көтеріп, намысын жану, айбынын асырып, айдарынан жел естіру мақсатында қолданатын болған. Дабыл, кепшік, даңғара аспабының

сипаттамасы, түркі халықтары ортасында кең түрде қолданған, оның сипаттамасын Б.Сарыбаев кезінде жеріне жеткізе жазған. Сондықтан біз тарапымыздан қысқаша қайыруды жөн көрдік. Қытай деректерінде ғұн дәуірінде дабыл әскердің байрақ, туының дәрежесінде құрметтелетінін дәлелдейтін екі дерекке кез болдық. Қытайдың «Ши цзи» дерекнамасында: «Б.з.б. 119 жылы қытайдың қолы ғұндарға жорық жасаған кезде қытай әскерінің қолбасшысы Хо Цюй-бин ғұндардың шығыс дацзян князінің туы мен қоса дабылын тартып алды» (В.С.Таскин. 1968.) деген дерек қалдырыпты. Тағы да В.С.Таскиннің айтуынша аталмыш дерекнамада: «Сол жылы (б.з.б. 119 жылы) қытай қолы ғұндардың шығыс қанатының көсемінің туын, дабылын тартып алды» дейді.

Көне музыка аспаптарының табылуымен байланысты музыка мамандарының алдына жаңа міндеттер жүктелді. Ол міндеттер көне аспаптарды жетілдіріп жасап шығару, орындаушыларды тәрбиелеу, түрлі ансамбльдер ұйымдастыру, т.б. Қазақ музыка аспаптарының үнін жақсарту мақсатымен 1932 жылы Алматы қаласында, 1947 жылы Осакаровкада, 1957 ж. Алматы консерваториясының (қазіргі Қазақ ұлттық консерваториясы) жанынан шеберханалар ашылды. Қазақтың халық аспаптар оркестріне домбыра мен қобыздың алғашқы үлгілерін (жаңадан жасатып) ұсынған профессор А.Жұбанов болды. Музыкалық аспап жасау шеберлері Оразғазы Бейсембайев пен Абузар Аухадиев көне аспаптардың біраз түрлерін жаңартып жасап шығарды. Шеберлер Қ.Қасымов, А.Ермеков, Э.И.Романенко, О.Бейсенбаев, А.Аукадиев, т.б. музыкалық аспаптардың алғашқы үлгілерін жасады. Жетігенді, шертерді, үш шекті домбыраны, сыбызғыны, шаңқобызды, қылқобызды, асатаяқтың көптеген түрлерін меңгеріп ансамбльге қосып, жеке эн-күй орындап жүрген жас музыканттарымыз да бар. Орындалатын көне күйлердің кейбірі халқымыздың өткендегі тұрмыс салтын, табиғатын бейнелейтін, осы күнге дейін ұмытылып қалып тартылмай келген.

Көне музыка аспаптарының табылуымен байланысты музыка мамандарының алдына жаңа міндеттер жүктелді. Ол міндеттер көне аспаптарды жетілдіріп жасап шығару, орындаушыларды тәрбиелеу, түрлі ансамбльдер ұйымдастыру, т.б. Қазақ музыка аспаптарының үнін жақсарту мақсатымен 1932 жылы Алматы қаласында, 1947 жылы Осакаровкада, 1957 ж. Алматы консерваториясының (қазіргі Қазақ ұлттық консерваториясы) жанынан шеберханалар ашылды. Қазақтың халық аспаптар оркестріне домбыра мен қобыздың алғашқы үлгілерін (жаңадан жасатып) ұсынған профессор А.Жұбанов болды. Музыкалық аспап жасау шеберлері Оразғазы Бейсембайев пен Абузар Аухадиев көне аспаптардың біраз түрлерін жаңартып жасап шығарды. Шеберлер Қ.Қасымов, А.Ермеков, Э.И.Романенко, О.Бейсенбаев, А.Аукадиев, т.б. музыкалық аспаптардың алғашқы үлгілерін жасады. Жетігенді, шертерді, үш шекті домбыраны, сыбызғыны, шаңқобызды, қылқобызды, асатаяқтың көптеген түрлерін меңгеріп ансамбльге қосып, жеке эн-күй орындап жүрген жас музыканттарымыз да бар. Орындалатын көне күйлердің кейбірі халқымыздың өткендегі тұрмыс салтын, табиғатын бейнелейтін, осы күнге дейін ұмытылып қалып тартылмай келген.

Түркі тілдес халықтардың қазіргі музыкалық аспаптарын тереңірек білу үшін, қолдағы бар деректерге сүйене отырып, көне музыка аспаптарының шығу тарихынан қозғасақ артық болмас.

Қазақтың музыкалық аспаптары Батыс Сібірді мекендейтін түркі тілдес халықтарының, сондай-ақ қалмақтар мен монғолдардың музыкалық аспаптарына көп ұқсастығы бар. «Музыка аспаптарының өз ара байланыстылығы тайға таңба басқандай болып, ап-айқын көрінетін белгілері Солтүстікке, Орталық Қазақстан мен Оңтүстік Сібірге, Алтайға жетелейді», - деп түсіндіреді музыка зерттеушісі В. Виноградов. Аспаптар өздерінің аталуына, құрылысына, пішін - түріне, ою - өрнегіне, шығатын үніне қарай белгілі бір ұлтқа тән болған, сол ұлттың өнерін паш еткен.

Бізге білгілі бір тектес аспаптар өз ара ұқсас болғанымен, олардың жасалуында бірқатар айырмашылықтар бар. Сібір халықтары: алтайлықтар, хакастар, тувалықтар, тофылар, шорцылар өз музыкалық аспаптарының бұрынғы құрылысын өзгертпей, сол күйі сақтаған. Әр түрлі халықтардың бір тектес аспаптарын зерттегенде оның эволюциялық дамуының кейбір жақтарын аңғаруға болады. Үрлеп және ұрып ойналатын аспаптар ерте заманда адамдардың бір-біріне дыбыс беруі үшін немесе аң мен құстың дауысын салу үшін пайдаланылғаны ешқандай дау туғызбаса керек. Мұндай аспаптарды біздің арғы аталарымыз жорыққа шыққандарында, аң аулағанда өздерімен бірге ала жүрген, сондай-ақ діни салт-жораларда, бекзадалардың сауық-сайранында пайдаланылған. Әсіресе, дабыл қағуға өте қажет болғандықтан көне аспаптардың үрлеп тартылатын және мембраналық ұрып ойналатын түрлері өте көп болған, өйткені, бұлардың даусы қатты шығады. Ал, кейін келе сирек қолданылатын болғандықтан осы айтылған аспаптардың кейбір түрлері мүлде ұмыт қалдырылған. Көне аспаптардың бір қатары ән мен жырды сүйемелдеу үшін пайдаланылған.

Шертіп ойналатын аспаптың бірі – арфаның алғашқы түрі садаққа ұқсас болып келген. Варган (шаңқобыз) тектес сым тілшілі аспап, флейта тектес үрлеп тартылатын аспап, қобыз тектес қияқпен ойналатын аспап, барабан, бубен тектес ұрып ойналатын аспап т.б бұрын барлық халықтарда болған,

Көптеген халықтарда жекелеген кейбір аспаптардың кең тарағаны байқалады. Мысалы, өзбектердің, эзербайжандардың, ұйғырлардың музыкалық аспаптары, парсы және араб аспаптарымен, тувалықтардікі монғол аспаптарымен біршама ұқсас келеді. Өзбек пен ұйғырлардың аспаптарының аталуы да, жасалуы да араб, иран аспаптарына ұқсайды (ауған аспаптары-тамбур, дамбура, дотар, рабаб, дойра, чанг).

Нақ осындай, тува аспабы – лимби, бушкуур, бурээ, чанзы, кенгирге, чан монғол аспаптарынан аумайды. Мысалы, Өзбекстанда бақташылардың үрлеп тартатын қошнай (қазақтың қоссырайына ұқсас жіңішке екі түтікті біріктіре жасалған), қазақтың сыбызғысына ұқсас чупон най немесе гажир най қамыс сырнайына ұқсас сибизик, кобуз, чангкобуз, домбыра сияқты аспаптар күні бүгінге дейін қолданылып жүр. Осы аспаптар жайында өнер тану ғылымының

докторы Ф. Кароматов былай деп жазды: «Олар анғұрлым жетілдірілген, бүгінгі музыкалық аспаптардың алғашқы үлгілері бола отырып, шалғайдағы жазық далалар мен биік таудың баурайындағы жайылымдарда өзбек еңбеккерлерінің өмірінде маңызды роль атқарады». Бұл аспаптар түркі тілдес халықтарға сонау бағзы заманнан-ақ белгілі болған.

Түркі тілдес халықтардың музыкалық аспаптарының пайда болушыққан тегі бір. Ежелгі түрік жазу-сызуларында аттары аталатын кейбір аспаптар түркі тілдес халықтарда күні бүгінде кезеседі. Бұлар – сырнай, чанг, жетіген, нақара, шаңқобыз, сыбызғы, дабыл, керней, абырға.

Сонымен бастапқыда бір нұсқадан шыққан музыкалық аспаптар кейін келе, әрбір халықтың өзіне тән ерекшелігімен көптеген өзгерістерге ұшырай отырып дамыған.

Түркі тілдес халықтардың бірінің музыкалық аспаптарының тарихи дамуын көз алдымызға толық елестету үшін оны өзге халықтардың аспаптарымен байланыста алып қарау қажет. «СССР халықтары музыкалық аспаптарының атласы» делінетін кітапта алтай, хакас, тува және якут аспаптарының небары 22 түрі ғана келтірілген, ал біз олардағы аспаптар түрі 50 асатынын білеміз.

Музыка мәдениетінің өткеніне ой жүгіртіп, әр алуан тарихи деректерге жүгінсек, халық өнерінің қоры шексіз де, музыкалық аспаптардың түрі көп болғаны хақ. Ата-бабаларымыз тастан, ағаштан, темірден, өсімдіктерден, саздан, малдың терісінен, сүйегінен, мүйізден, ішектен, қылдан тағы басқа да дыбыс шығаруға мүмкін заттардан қарапайым ән-күй аспаптарын жасап отырған.

Өткен ғасырлар үніне құлақ түрсек, біздің ата-бабаларымыз өз өмірін ән мен күйге бөлеп, тамаша туындылар тудырып отырғанын байқаймыз. Іргелі ел атанған халқымыздың музыка мәдениеті қайта туып, шарықтап шырқау биікке көтерілді. Сонымен қатар оның өткенін зерттеп, бай мұрасына ие болуға мол мүмкіндік туды.

Белгілі композитор, академик А. Қ. Жұбанов : «Халық аспаптарының ішектерінде ғасырлар бойғы даналық тұнып тұр», - деген еді. Сан ғасырлар бойы қазақ халқының өмірімен біте қайнасып, бірге жасасып келе жатқан мол да, қасиетті де, киелі мұрамыздың үлкен бір тобын ұлттық музыкалық аспаптары құрайды. Әрине, ұлт аспаптарымыздың қай-қайсы болсын өзіндік үнімен ерекшеленеді және ойналу мәнерімен де түр-түрге жіктеледі. Қазақ халқы өзінің ауыр тұрмысын, мұңын, арманын, күресін, ерлік істерін, қуанышын, қазақ даласының таңғажайып көркем табиғат құбылыстарын осы музыкалық аспаптардың тілімен бере білді.

Қазақстанның музыкалық мәдениеті саласындағы Болат Шамғалиұлы Сарыбаевтың өмірі мен сан-салалы қызметі 20 ғасырда елеулі орын алады. Көне музыкалық аспаптар мен дәстүрлі қазақ музыкасының жандануы, қайта даму кезеңі оның есімімен тығыз байланысты. Ол жоғала бастаған көне музыкалық аспаптарды іздестіріп, қалпына келтіріп, зерттеу жүргізіп, бүгінгі ұрпақ кәдесіне

ұсынып ұлттық мәдениетіміздің өткен тамаша тарихымен таныстырды. Болаттың өмір жолын таңдауына ықпал еткен Құрманғазының шәкірті, ұлы домбырашы Дина Нұрпейісова болатын. Болаттың музыкалық қабілетін байқаған күйші «Балам, мына домбыраны сақтап, ойнап үйрен» - деп өзінің аспабын сыйға тартады. «Қазақ халқының мәдени мұрасы ұшан-теңіз әрі көп қырлы, оны зерттеп оқып-біліп кейінгі ұрпаққа жеткізу қажет»

- деген екен.

Болат Шамғалиұлы Алматы консерваториясының түлегі, оны бітірген соң осы оқу орнында қалды. 50- жылдардың аяғынан оның қазақтың ұлттық аспаптарын зерттеу саласындағы тер төгіп еңбектенген іздену жұмыстары басталды. Бұған дейін қазақтарда тек екі аспап- домбыра мен қобыз болған деген пікір қалыптасқан болатын. Сондықтан зерттеу жұмыстарын қайта жаңғыртуға тура келді. Осының нәтижесінде Болат Шамғалиұлы жиырмадан аса қазақтың музыкалық аспаптарын тапты. Олар: шаңқобыз, сыбызғы, саз-сырнай, үскірік, шертер, жетіген т.б. Елге шыққан іздестіру аспаптары, экспедициялары кезінде Болат Шамғалиұлы көптеген орындаушылар, көне көз қариялармен жүздесті. Сирек кездесетін аспаптар үлгісін көріп, олардың қалай жасалатынын ақсақалдардың айтуында естіп жазып алу сәтін иеленді. Б.Сарыбаевтың үйіндегі мұражайға негіз болған музыкалық аспаптар коллекциясы осылай құрала бастады. Бұған оның төзімділігі ақыл-ой, күш-қуатымен аянбай жұмсаған тынымсыз еңбегі жеткізді.

Ә. Мұхамбетованың «ол өзінің аспаптары үнінің сүйкімділігімен біздің айналамызда жұмсақ та қоңыр сазды әуенімен қоршап өзгертіп кеткендей», - дегені шынайы шындық. Сөз жоқ мұндай табысқа жету үшін бұл көне аспаптарды іздеп табу немесе әдебиеттерден, мұражайлардан, фольклор көздерінен қарап жазып алу әрине аздау болар еді. Ол үшін аспаптарды қалпына келтіріп даусын шығарып, осы аспаптарда ойналған әуендерді өңдеп жандандыру керек болды. Зерттеу жұмыстарын, көне аспаптарды қалай іздеп тапқандарын қызықтыра әңгімелеп халықтың жүрегіне жол таба білді. Бұл біздің өткеніміз, тарихымыз, тағдырымыз екенін сездіре білді. Мезгілдік басылымдардағы жүздеген мақалалары, шығарған кітаптары, радио мен теледидардағы хабарлары, пластинкаға жазылу, фильм түсіру, ғылыми конференциялар мен концерттерге шығу, студенттерге дәріс беру, аспап жасаушы шеберлермен жұмысы- осының бәрін бір адам істеді деу таңқаларлық жай.

Ал бұл кісінің қазіргі таңда шыққан дискісінен оның сөйлеген сөздері, тартқан күйлері және ол басқарған қазақтың көне аспаптар ансамблінің орындауындағы күйлер, әндер кірген. Сонымен бірге қазақтың көрнекті дәстүрлі ұлы музыканттары Дина Нұрпейісова, Дәулет Мықтыбаев, Жаппас Қаламбаевтардан жазылған шығармаларды да естуге болады. А. Затаевичтің, А. Жұбановтың, Ш. Уәлихановтың,

Ә. Марғұланның, В. Беляевтың, В.Виноградовтың, К. Вертковтың еңбектерінде де қазақтың музыкалық аспаптары жөнінде бағалы мәліметтер бар.

Академик А. Жұбанов өзінің «Қазақ халқының музыкалық мәдениеті» деген мақаласында домбыраның,қобыздың, сыбызғының және дауылпаздың ойналу және жасалу тарихының кебір мәселелеріне тоқталды. Осы аспаптарды суреттеп жаза отырып, А. Жұбанов танымдық құны аса зор кейбір этнографиялық материалдарға сүйенеді.

Композитордың бүкіл саналы ғұмыры өз елінің музыка мәдениетін қалыптастыру және оны көркейту жолындағы белсенді қызмет үстінде өтті.

Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі Ә. Марғулан «Қазақ халқының көне поэтикалық мәдениетін таратушылар жөнінде» деген еңбегінде бұрын белгісіз болып келген кейбір аспаптар жайында тұңғыш рет хабарлады. Олардан біз осындай он шақты атауды табамыз. Аталмыш еңбекте қылқобыз, шаңқобыз, тілқобыз, домбыра, сыбызғы, сырнай, керней , дауылпаз, шыңдауыл,уран суреттеліп жазылған.

Ә. Марғулан кейбір этнографиялық материалдаға сүйене отырып, қазақтың музыкалық аспаптарының дамуы жөнінде маңызды мәліметтер берілді.

Біз Шоқан еңбектерінен өзімізге таныс музыкалық аспаптар домбыра, қылқобыз, сыбызғы туралы мағлұматтармен қатар, осы кезде ұмыт болған шыңдауыл,мүйіз сырнай, асатаяқ, хонбе сияқты аспаптар жайында да құнды деректерді таныдық. Олардың Шоқанның еңбектерінде сипатталып жазылуы музыкалық аспаптар дамуы тарихынан көптеген сыр шертеді.

Қазақтың классикалық дәстүрлі музыкасы телегей –теңіз ғажайып рухани мұра. Ол ата-бабаларымыз жасаған көшпелі мәдениетінің құндағында «Аттың жалында, атанның қомында» дүниеге келіп, енді біздің өмірімізбен біте қайнасып, ХХ ғасырда да ілесіп жүрді. Ол бір ғасырға жуық біздің урбанизацияланған мәдениетіміздің жаңа кезеңінде өзінің айрықша келбетін, қайталанбас құндылығын аша түсті.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. В.Виноградов. «Қырғыздың халық музыкасы» Фрунзе 1958 ж, 71 бет.
2. Ежелгі түрік сөздігі. (ЕТС) 34, 35, 37, 38 беттер.
3. «Дивону лугатит турк» индекс сөздік, Ташкент 1967 ж, 202 бет.
4. Ф. Кароматов «Өзбектің аспаптық музыкасы» Ташкент,1972 ж, 4бет.
5. Әл -Фараби «Музыка туралы трактат» Алматы 1975 ж.
6. А. Затаевич «Қазақ халқының 1000 әні» Алматы 1925 ж II басылым..
7. Ш.Уалиханов. «Шығармалар жинағы» 1,3,4 томдары.

8. К.Вертков, Г.В.Благодатов, Э.Язовицкая. «СССР халықтары музыкалық аспаптарының атласы» М. 1963ж. 137-145 беттер.
9. Алтайлықтардың музыкалық аспабы.
10. П.Паллас.Россия империясының әр қилы провинцияларына саяхат. СПб. 1773 ж. 3-бөлім.
11. Үлкен Совет Энциклопедиясы, 43-том, 359-бет.
12. Үш ғасыр жырлайды. Алматы. 1965 ж. 271-бет
13. Құрманғазы. «Күйлер» Алматы Білім баспасы. 2007ж. 3-бет.
14. Б.Сарыбаев. «Көне музыкалық аспаптар» Интернет материалы.
15. А.Жұбанов «Ғасырлар пернесі» Алматы. т.б

PEDAGOGICAL SCIENCES

Problems of training of specialists

Balgaraeva Nazym Talgarkyzy

Student, Korkyt Ata Kyzylorda University

(Kyzylorda, Kazakhstan)

NEWS OF MODERN SCIENCE

The beginnings of modern science were laid in Europe in the period of the XV-XVII centuries. Being a special form of knowledge of the world and its transformation, science has formed an understanding of what the world is, nature, how man can and should treat them. It is obvious that a scientific view of the world could be established in society only because it was already ready to take this view for granted. Consequently, during the period of destruction of the system of feudal production in society, a new view of the world, nature is formed in comparison with the Middle Ages, which in essence coincides with the scientific one. Modern science in many ways is significantly, radically different from the science that existed a century or half a century ago. Its entire appearance and the characteristics of its relationships with society have changed. It should be noted that there are still three main concepts of science: science as knowledge, science as an activity, science as a social institution. Modern science represents with the organic unity of these three points. Here activity is its basis, a kind of "substance", knowledge is a system-forming factor, and a social institution is a way to bring together scientists and organize their joint activities. These three points make up the full definition of modern science. The first concept - science as knowledge - is considered with a centuries-old tradition as a special form of public consciousness and represents some system of knowledge. That's how Aristotle and Kant understood science. Such an understanding has been almost the only one for a long time.

The logical and epistemological interpretation of science determines both socio-historical conditions and the level of development of science itself. In fact, those aspects of science that have emerged in the past have been absolutized here, in the early stages of its existence, when scientific knowledge seemed to be the fruit of purely spiritual efforts of a thinking individual, and social determination of scientific activity could not yet be discovered with sufficient completeness. This concept cannot alone

reveal the full definition of modern science. If science is considered only as a system of knowledge, there are some shortcomings. And the thing is that such a direction in science (reliance only on reliable proven facts, knowledge) is quite unambiguous and limited. Its social nature, creators, material and technical base escape from researchers, opportunities for a deeper and more comprehensive study of the specifics, structure, place, social role and functions of science. All this led to the need to develop a different concept of science, to strengthen the study of the activity and social aspects of this social phenomenon.

The functions of science as a social force in solving the global problems of our time are very important. Environmental issues can be cited as an example here. As it is clear, rapid scientific and technological progress is one of the main reasons for such dangerous phenomena for society and humans as the depletion of the planet's natural resources, pollution of air, water, soil. Consequently, science is one of the facts of those radical and far from harmless changes that occur today in the human environment. Scientists themselves do not hide this either. Scientific data also play a leading role in determining the scope and parameters of environmental hazards.

Science as a social institution is a social way of organizing joint activities of scientists who are a special socio-professional group defined by the community. Institutionalization of science is achieved through well-known forms of organization, specific institutions, traditions, norms, values, ideals, etc. The purpose and purpose of science as a social institution is to produce and disseminate scientific knowledge, develop research tools and methods, reproduce scientists and ensure that they perform their social functions. During the formation of science as a social institution, material prerequisites ripened, a necessary intellectual climate was created, and an appropriate system of thinking was developed. Of course, scientific knowledge was not isolated from rapidly developing technology at that time, but the connection between them was one-sided. Some problems that arose in the course of the development of technology were the subject of scientific research and even gave rise to new scientific disciplines. This was the case, for example, with hydraulics and thermodynamics. Science itself did not give much to practical activities - industry, agriculture, medicine. And it was not only that the practice itself, as a rule, did not know how to, but had the need to rely on the gains of science or at least just systematically teach them. Today, in the context of the scientific and technological revolution, the naauki is increasingly clearly discovering another concept, it acts as a

social force. This is most evident in those numerous situations today, when the data and methods of science are used to develop statistical plans and programs of social economic development. When drawing up each such program, which usually defines the goals of many enterprises, institutions and organizations, the direct participation of scientists as holders of special knowledge and methods from different fields is essential. It is also significant that due to the complex nature of such plans and programs, their development and implementation involve the interaction of social, natural and technical sciences.

Researchers distinguish four social functions of science:

Cognitive. It consists in knowing the world, its laws and phenomena.

Educational. It consists not only in learning, but also in social motivation, development of values.

Cultural. Science is a public domain and a key element of human culture.

Practical. The function of producing material and social goods, as well as applying knowledge in practice.

The implementation of complex scientific programs gives rise to a special situation of connection in a single system of activity of theoretical and experimental research, applied and fundamental knowledge, strengthening the interaction of ideals, norms and methods of cognition established in various disciplinary fields of science, which is associated with a change in understanding of the object of study. The object of classical science was simple systems, since it was believed that a complex problem (or system) did not contain any additional circumstances other than those that are formed when it is decomposed into simple components. Consequently, a complex system was not considered as an integrity with its own quality.

Modern science is characterized by the adoption of the idea of sociocultural conditionality of science, scientists turn to the traditions of oriental thinking and its methods, recognizes not only strength, but also the weakness of European rationalism and its methods. The ideal of modern science is embodied in an approach that combines strict mathematical and physical models of understanding reality with the science of society. In modern science, the strategy of experimentation is changing, the importance of the experiment as repeatedly repeating a series of the same results is being reinterpreted.

Таттымбетова Макпал Хасеновна, Байқожа Гулназым Мажитқызы

воспитатели КГКП ясли - сад "Балақай"

г. Караганда, Казахстан

THE ACTIVITY OF TEACHERS IN THE DEVELOPMENT OF ETHNO-CULTURAL COMPETENCE OF PRESCHOOLERS

Currently, the Republic of Kazakhstan is a multi-ethnic state. In addition to Kazakhs, representatives of other nationalities live here, who preserve their linguistic, historical, and cultural values. For this reason, the field of education is aimed at educating a multicultural personality, ready for interethnic cooperation and able to effectively carry out intercultural interaction.

According to the definition of O. V. Gukalenko, "multicultural education is the process of forming and developing young people's ideas about the diversity of cultures in the world and their country, fostering a tolerant attitude to cultural differences, developing skills and productive interaction with representatives of other cultures" [1].

The urgency of this problem is due to the partial isolation and fragmentation of ethnic groups in our society. For this reason, the number of conflicts at the national level is increasing. Considering the above, the country's education system is aimed at uniting an ethnically diverse Kazakh society that shares unique values; capable of fostering respect for its native language, native culture, as well as the cultures of other ethnic communities; possessing the skills of ethno-cultural competence, capable of instilling a culture of interethnic communication for both children and adults, a difficult task has been set. [2] According to American writer J. Banks' definition: "multicultural education is not only an ethnic phenomenon, but also a process aimed at preparing active citizens, patriots in a threatening and troubled world" [3].

Konovalova L. V. considers ethno-cultural competence as an integrative professional and personal quality of a professional, manifested in the totality of knowledge about the tolerant attitude towards people of different nationalities from the

point of view of pedagogy; the ability to tactfully and empathize with the interests and actions of other ethnic cultures; readiness for effective professional activity in a multi-ethnic society based on intercultural dialogue [4].

Much in solving these issues depends on the teacher, his propensity to work in a multicultural space and everyday intercultural dialogue, the level of professional training in this field, his personal abilities, knowledge of the progressive educational potential of traditional folk culture, the ability to integrate the rich experience of the formation of spiritual values into modern requirements [5]. Of course, "the teacher is the breath of the school. Important changes to improve the school should be reflected by each teacher at the lesson level. It is impossible to create a good school without good teachers, because it is impossible to create an association of professional education without professional teachers" [6].

In this direction, ethnopedagogy occupies a leading place in the process of professional and pedagogical training of specialists. Ethnopedagogy is an interdisciplinary science aimed at preserving and transmitting to future generations the language, traditional folk culture, progressive traditional practice of educating ethnic groups, methods and means of forming the ethnic identity of new generations.

The ethno-pedagogical concept of the Republic of Kazakhstan notes the need to create favorable conditions for the development of a socially responsible person who feels like a citizen of Kazakhstan, a carrier of the unique culture of his people.

In our opinion, teaching ethnopedagogy should be aimed at solving the following tasks:

- mastering the theoretical foundations of ethnopedagogy, which allow teachers to effectively build educational work with children;
- getting information about folk pedagogy and the ideas of outstanding teachers;
- mastering the role of folk pedagogy and folk culture in improving the education and upbringing of the younger generation at the present stage;

- mastering the skills of working with children on the principles of tolerance, respect for one's own and other folk culture in the conditions of multinational collectives;

- development of self-study skills to study the sources of ethnopedagogy, their analysis and formation of teachers' methods and techniques for integrating advanced traditional folk knowledge about the upbringing and teaching of children to the modern educational process.

So, in the course of the study, we were faced with the task of solving the problem in two directions. These issues include increasing the ethnocultural competence of teachers and their mastery of technologies in the field of multiethnic education, which contributes to the development of ethnocultural awareness of preschool children. The work for this purpose was carried out in three directions:

1. educational activities in the organization of permanent seminars, workshops, lectures, consultations, etc. on the basis of preschool educational institutions.

2. participation in ethno-cultural events held by various departments, institutions and organizations and additional training in the course of training;

3. self-education, which includes the study of scientific and pedagogical literature, advanced pedagogical experience and the experience of colleagues on the problem of experimentation.

As for the first direction, in the course of experimental work, various forms of pedagogical councils were carried out, such as:

- Pedagogical Council with the participation of speakers-specialists on the topic: polyethnic education: essence, problems, prospects;

- Workshop on the topic: " methodological approaches and means of introducing children to ethno-cultural diversity";

- Pedagogical Council in the form of collective creative activity" problems of development of ethnocultural competence of preschool children".

In addition to traditional practice-oriented types of work (seminars, open events, etc.), the teaching staff also conducted such effective types of work as ethno-cultural

competence training, organizational and action games on the topic "development of ethno-cultural competence and tolerance of children in a playful form".

The second direction was implemented during the participation in scientific and methodological conferences of various levels organized by the staff of the assembly of people of Kazakhstan.

Self-education of educators was carried out according to individual plans and included the study of special literature, as well as work to consider practical forms of working with children.

In conclusion, we would like to note that teachers of all generations of the educational system of our multicultural country are often forced to work in multinational children's and youth teams. In this context, it is important that the teacher's professional training is filled with ethnopedagogical content and considered as a priority area of professional and pedagogical education. In our opinion, the implementation of the ethnopedagogical component in the education of the future teacher will help him form the spiritual values of children and youth and will become a means of introducing the younger generation to their own, national and world culture, contributing to the formation of a sense of national pride, love for the motherland, active patriotism, culture of interethnic communication and integrating the individual into the modern multicultural educational space.

References

1. Gukalenko O.V. Polikul'turnoe obrazovanie: problemy i perspektivy. – Doshkol'noe vospitanie, 2016. – 9 p.
2. Praliev S. Kul'turnyj kod nacji. - Kazahstanskaya pravda, 17sentyabrya, 2014
3. Banks Dzh. A. Mul'timadeni bilim beru: Damu. Olshemder men maseleler. - Fi Del'ta Kappa, 1993. - 22 p.
4. Konovalova L.V. Formirovanie i razvitie etnokul'turnoj kompetentnosti pedagogov v processe nepreryvnogo obrazovaniya. Avtoref. Dis. d-ra ped. nauk: 13.00.08 / L.V. Konovalova. – Velikij Novgorod, 2011. – 39 p.

5. Astashova N. A., Bondareva S. K., ZHuk O. L. Podgotovka budushchego uchitelya k realizacii idej polikul'turnogo obrazovaniya v dialogovom obrazovatel'nom prostranstve. - *Obrazovanie i nauka*, 2019. - 27–50 p.

6. Dyufo R., Iker R. Jumystağy kásibi bilim berý qaýymdastyqtary: oqýshylardyń úlgerimin arttyrýdyń eń jaqsy tájiribeleri - Blumington, Indiana: Ulttyq bilim berý qyzmeti, 1998. – 233 p.

«Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының 1 курс студенті Төлеуханова

Адель

Өскемен қаласы С. Аманжолов атындағы

Шығыс Қазақстан Университеті

ТІЛ ҮЙРЕНУДЕГІ ПСИХОЛОГИЯ

Кез-келген жастағы адамның тіл үйрену үрдісіндегі психологиялық сипаты, оқу барысындағы психологиялық процестер, тұлға мен мұғалім арасындағы шет тілдерін оқыту процесіндегі сипатының өзара әрекеттесуі, жеке тұлға ретінде өркендеуіне мүмкіндік беретін психологиялық факторлар туралы талқыланады.

Қазіргі таңда бір салада ғана шындалу аздық етеді. Өйткені өмірлік даму кезеңінде әртүрлі жағдайларға тап болмау кепілдік бермейді. Осыған орай қазіргі уақытта жоғары білікті маман иесі болу сіздің біліміңіздің тар саласында кәсіби болу ғана емес, сонымен қатар шет тілдерін білу дегенді білдіреді. Жалпы өзге елдің тілін меңгеру – бұл лингвистикалық қабілеттердің жетілдірілуінде, сөйлеу әрекеттерінің күрделіуінде, адам баласының жеке тұлға ретінде көптеген жақтарын байытудағы күрделі процесс. Әлемдегі ең ірі Ethnologue тілдер каталогының мәліметтері бойынша, 2022 жылғы жағдай бойынша жер бетінде 142 түрлі тілдік отбасыларға жататын 7151 тіл бар. Шет тілдерін оқыту тарихына келетін болсақ, оның адамзат тарихына ұқсас ескі екенін байқай аламыз. Мысалы өзге тілдерді үйрену қажеттілігі латын тілінен туындады. Себебі бұл тіл ұзақ ғасырлар бойы білім беруде, саудада, дінде, әртүрлі мемлекеттер арасындағы саяси қақтығыстарда басым болды. Кейінірек оны француз, итальян және ағылшын сияқты басқа тілдер ауыстырды. Ал қазір байқайтын болсақ, латын тілі қолданыста мүлде жоқ десек те болады.

Адамдардың көбі демей-ақ қояйын, бірақ олардың көп бөлігі тіл үйрену мәселесіне келгенде, “тілге қабілетім жоқ”, “бала кезден жақсы үйрене аласың, есейген сайын тіл үйрену қиындайды” немесе “есте сақтау қабілетім жеткіліксіз” деген сияқты сан-түрлі қисаң қағидаларды ұстанады. Бұндай пікірлер тек біздің санамызда. Адам қаласа, өзінің миындағы шектеулерден асып, өзі сенбейтін биік белестерге жетеді. Осы орайда, “Кім қалайды сол мүмкіндіктер іздейді, ал кім қаламайды сылтау іздейді”- деген Сократ атамыздың сөзі тұспа тұс келеді. Ал оған көнбей, бүгінгі күнге дейін өзінің қандайда бір тілді үйрене алмағанына оқулықты, мұғалімді, тіпті қоршаған ортасын кінәлап, нешестүрлі себептерді айтатындар толып жатса, Роджер Крез бен Ричард Робертстің “Becoming Fluent. How Cognitive Science Can Help Adults Learn a Foreign Language” (Ересек адамдарға арналған: шет тілі кез келген жаста жаңа тілді қалай үйренуге болады) кітабын оқуға кеңес берер едім. Бұл кітапта есейген сайын тілді үйрену мүмкін

емес деген сияқты ойлардың қате екендігін түсіндіре отыра, қоғам арасында тілге байланысты қалыптасқан көптеген стереотиптерге нақты жауап қарастырылады. Не себепті бұл кітап деп ойлау қалыпты жағдай. Бұл жерде тіл үйренуге қатысы бар металингвистика терминін байқаймыз. Ол деген адамның тіл үйренуі туа біткен емес, жүре келе қалыптасатын қасиеті екенін баяндайды.

Ал мұғалім мен білім алушының арасындағы өзара оқыту процесіне келетін болсақ, білім беруші білім алушының назарын өзіне деген сенімділік сезімін тудыру арқылы, оқушының жас ерекшелігіне баса назар аударуымен заманауи әдістерді қолдану арқылы, аудиторияның назарын өзіне қарата алуы, міне осылар шет тілін оқыту процесінде психологиялық факторлардың өзектілігі ретінде саналады. Сондықтан болашақ шетел тілінен білім беруші осы қағидаларды терең меңгеруі, оқушының сол алған біліміне қанағат тұтынуымен пара пар келеді. Лингвистика саласында бірге жүретін ол психолінгвистика, яғни тілдегі сөйлеу қызметінің құрылысын зерттеумен айналысады. Жалпы психолінгвисттер адам баласының сөйлеу мінез құлқын зерттейді, тыңдау және сөйлеу кезіндегі ақыл-ой процестерінің, әрекеттердің үлгілерін сипаттайды. Шет тілін оқыту кезінде танымдық іс-әрекеті қалыптасады, оның жолында білім алушы тілді меңгеріп қана қоймай, оның сөйлеу, оқу, тыңдау дағдысы дамиды. Өкінішке орай, шет тілін үйренушілердің сөйлеуге және тілді оқуға деген ұмтылысы әрдайым олардың соған деген қабілеттерімен сәйкес келе бермейді. Біріне оңай болса, біріне қиын. Сондықтан психологияның арқасында балаларды оқыту процесінде, олармен қарым-қатынаста, сонымен қатар шет тілдерін үйрену проблемасында туындайтын кейбір қиындықтарды түсіндіру жеңілрек болады. Психологиядағы темперамент бағыты да бұл салада өз рөлін атқарады. Жалпы оқушының темпераменті оның қабылдау, зейін мен есте сақтау ерекшеліктері және тілді үйренудегі қиындықтар арасында байланыс бар деген түсінік қалыптасқан. Мысалы, шет тілдерін үйренудегі ең үлкен қиындықты флегматик және меланхоник темпераменті бар адамдар алады деп болжайды. Оқу пәні ретінде шет тілі мектеп бағдарламасының басқа пәндерінен өте ерекшеленеді және осылайша оқушылар бұл пәнді оқуда біраз қиындықтарға тап болатыны анық.

Шет тілі шынымен күнделікті әрі жүйелі жұмысты қажет етеді. Ең бірінші керек нәрсе ол дисциплина немесе самодисциплина. Яғни, белгіленген тәртіп пен ережелерге міндетті түрде бағыну. Жетістікке жету жолында сізге неден бас тарту керек екенін және не рұқсат етілгенін анықтау керек. Тек содан кейін, сіз өз ережелеріңіз бен тәртібіңізге бағынып, белгіленген мақсатқа жете аласыз. Ол үшін ойыңызды бөлетін, концентрацияны жоғалтатын заттардан бас тарту керек боласыз. Тіпті егер сіздің ортаңыз артқа тартатын болса, олармен сөйлесуді тоқтатыңыз немесе өзіңізден алшақ ұстауға тырысыңыз. Әрине, олар сізге наразылық тудыртып, ренжуі қалыпты жағдай. Бірақ жетістікке жету үшін көп нәрседен бас тартуға тура келеді, кейін өзіңізге алғыс айтатын боласыз.

Білім беру процесінде педагогикалық психологияның рөлі. Педагогикалық психология адамның психикалық дамуының жас динамикасын, психикалық процестің онтогенезін және дамып келе жатқан тұлғаның

психологиялық қасиеттерін зерттейтін даму психологиясымен және жас психологиясымен тығыз байланысты. Онтогенез сөзіне анықтама бере кететін болсақ, ол жеке организмнің туылғаннан бастап, тіршілігінің соңына дейін барлық өзгерістердің, дамуына қатысатын оқиғалар тізбегінің жиынтығы. Көбінесе бұл даму тарихы қарапайымдылықтан жоғары күрделілікке көшуді қамтиды. Сонымен, барлық проблемалар дамудағы және жас психологиясында адамның жас ерекшеліктерінің ескеру негізінде қарастырылады. Педагогикалық және жас психологиясы өз зерттеулерінде жалпы психологиялық заңдылықтарды ашатын, психикалық процестерді, психикалық күйлерді және адамның жеке психологиялық ерекшеліктерін зерттейтін жалпы психология теориясына сүйенеді. Педагогикалық психология XIX ғасырдың аяғында педагогика мен психологияда көптеген эксперименттер мен жетістіктер жүргізілген кезде дербес салаға айналды. Ол білім беру психологиясынан, тәрбие психологиясынан және мұғалім психологиясынан тұрады. Америка Құрама Штаттарында психологияның бұл саласы көбінесе білім беру психологиясы деп аталады. Білім беру психологиясы - бұл адамдардың білім беру мекемелерінде қалай оқитынын, білім беру тиімділігін, оқыту психологиясын және мектептердің ұйым ретіндегі әлеуметтік психологиясын зерттеу. Педагогикалық психология оқушылардың оқу және даму жолымен айналысады, көбінесе дарынды балалар мен ерекше бұзушылықтары бар адамдар сияқты кіші топтарға назар аударады.

Оқу процесін ұйымдастыру. Оқу процесін ұйымдастыра отырып, білім беруші оқытудың психологиялық аспектілеріне назар аудара отырып, оқу материалы мен әдістемесін оқушылардың физикалық дамуына бейімдей отырып, тәрбие принципін қолдануы керек. Оқыту процесінің екі негізгі аспектісі бар - оқыту және тәрбиелеу, олар бір-бірімен тығыз байланысты. Оқытудың мақсаты - оқушының жеке басын дамыту. Оқыту оқушының дағдылары мен дағдыларын жетілдіре отырып, көбірек білім беруі керек. Оқыту мен тәрбиелеудің сәтті процесі үшін білім беруші білім алушының осы екі аспектінің даму кезеңін дұрыс түсініп, оны шет тілін меңгеруге итермелеу керек. Мұны жұмыс кезінде тәсілдерді таңдағанда, жаттығуларды, мәтіндерді таңдағанда ескеру қажет. Тілді сәтті меңгерудің келесі қадамы студенттердің назарында. Материалды жақсы көрсету және оқушылардың оны игеру үшін мұғалім зейінді бағыттау процесімен және осы сабақтың материалын игеру процесімен байланысты психологиялық теориямен таныс болуы керек. Сонымен қатар, әр мұғалім үшін оқушылардың назарын аудару өте маңызды. Ол үшін мұғалім әртүрлі оқыту әдістерін қолданады. Осылайша, көрнекі құралды дәл уақытында пайдалану бұл жағдайда үлкен көмек болып табылады. Сондай-ақ студенттердің назарының зерттелетін материалға деген қызығушылыққа тәуелділігін атап өткім келеді. Әр мұғалімнің мақсаты - ұсынылған материалға деген қызығушылықты ояту. Мұнда психологиялық білім көмектеседі, өйткені оқушылардың қызығушылығын арттыру үшін мұғалім оқушылардың психикасының жағдайын алдын ала білуі керек. Қызығушылықты екі фактор тудыруы мүмкін: білім алуға деген мотивация және бір нәрсеге жағымды эмоционалды көзқарас. Біз

қызығушылықты әрдайым практикалық және тиімді іс-әрекетте пайда болатынын байқадық, ал егер оқушылар зерттелген материалды түсініп, оны игере алса, білім алуға мотивация пайда болуы мүмкін. Бұл процестің маңызды факторлары мұғалім тұлға ретінде, оның оқушыларына деген көзқарасы мен сезімі және материалды беру тәсілі, оқушыларға ең жақсы көзқарасты табу қабілеті болып табылады.

С.Харджоно оқушылардың түсінуі керек деп түсінікті екі түрге бөледі: жалпы түсінік және нақты түсінік. Егер оқушылар тек жалпы түсінікке ие болса, олардың білімі үстірт болады. Ал керісінше, егер оқушылар нақты түсінікке ие болса, олар тек кейбір білімге ие болады. Мысалы: мұғалім шет тілінде күрделі сөйлем айтады. Егер мұғалім оның аудармасын берсе, оқушылар сөйлемді тұтастай түсінеді, керісінше, егер мұғалім оқушылардан сөздердің мағынасын, грамматикасын және т.б сияқты нұсқаларға ғана назар аударуды сұраса, оқушылар бүкіл сөйлемді түсінбейді. Бұл мұғалім оқушыларға оқығандарынан нәтиже алуға мүмкіндік беру үшін материалды түсінудің осы екі аспектісіне де назар аударуға тырысуы керек дегенді білдіреді.

Зерттеуден шет тілдерін оқыту тек педагогикалық ғылымның негізгі принциптеріне ғана емес, сонымен қатар психологиялық ғылым принциптерін қолдануға негізделген болса, тиімдірек болады. Өйткені оқытудың барлық түрлері психикалық аспектілермен байланысты.

Әдебиеттер:

1. Психологические аспекты изучения иностранного языка, Турбина Е.П.
2. Шет тілін оқытуда әдіс-тәсілдерді тиімді пайдалану, Сүлейменова.А. 2018.
3. Шет тілдерін оқытудың ерекшелігі, И.М.Берман.
4. Psychological aspects of teaching foreign languages, Yussupova, 2022.

Methodical bases of the educational process

Акпамбетова К.М.¹, Мухамеджанова М.Г.², Аманбек Ж.³

^{1,3}*НАО «Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова»,
Казахстан*

²*Областная специализированная школа-интернат-колледж олимпийского
резерва им. А. Молдагуловой, Казахстан*

ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫНЫҢ ГИДРО-МЕТЕОРОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЛАРЫНА ТАБИҒИ-ТЕХНОГЕНДІК ФАКТОРЛАРДЫҢ ӘСЕРІ

Табиғи факторлар. Гидрология және метеорология тұрақты қозғалыс пен өзара әрекеттесуде болады. Өзендер мен көлдердің жай-күйіндегі барлық өзгерістер олардың бассейндері аумағындағы ауа-райының өзгеруімен байланысты. Метеорологиялық факторлардың әсерінен дамып келе жатқан гидрологиялық процестер бірден пайда болмайды - үлкен бассейндегі нөсердің салдарынан болатын су тасқынының ұзақтығы жаңбырдың ұзақтығынан әлдеқайда көп. Гидрологиялық процестердің метеорологиялық процестермен салыстырғанда баяу дамуы гидрологиялық болжамдарды жақсы уақыт өткен сайын құруға мүмкіндік береді. Ауа-райының болашақ жағдайын білместен, яғни метеорологиялық болжамдарсыз, деңгей, ағыс, мұз қабатының пайда болуы мен жойылуы туралы болжамдар мүмкін емес [1].

2015 ж. Қарағанды облысындағы су тасқыны Қазақстандағы ең жаһандық төтенше оқиға болды (1 кесте). Көктемгі су тасқыны соңғы 200 жылда ең күшті табиғи аномалия деп танылды. Су тасқыны жүздеген үйлердің бұзылуына және адамдардың қаза болуына әкелді. Автожолдар мен көпірлер шайылып, аймақ тұрғындарының мүлкіне келтірілген шығын 500 млн теңгеден асты. Табиғи апаттан зардап шеккен адамдар әлі күнге дейін бастан кешкен күйзелістен қалпына келе алмайды.

2015-2018 жылдардағы су тасқынының негізгі көрсеткіштерін салыстыру

10.03 жағдай бойынша қардағы су қоры, нормадан % - бен			
2015 ж.	2016 ж.	2017 ж.	2018 ж.
119	108	163	109

Нұра, Есіл өзендері Қазақтың ұсақ шоқыларынан бастау алады, тауларының биіктігі 1000-1500 м. Климаттың өзгеруіне байланысты ауа-райының күрт өзгеруі байқалады: біресе жылы, біресе суық. Қарағанды облысына алдымен жылу келді, жер әлі де қатып тұрды, су ағып, қатып қалды. Төменде мұзды мұз пайда болды, содан кейін қайтадан суық, қайтадан күрт жылу пайда болды. Осы мұз арқылы су арналық желіге түсіп, осындай қуатты сирек су тасқыны пайда болды [2].

2015 -2018 жылдарды салыстыра келе 2015 жылғы су тасқынының аномалды құбылыстардың әсерінен ауа температурасының күрт жылынуымен қар суларының тез еріп, ал топырақ қабатың қатуы кезіндегі су тасуына себепші болған. Қар сулары Нұра, Шерубайнұра, Сарысу, Матақ, Көкпекті, Соқыр, Үлкен-Құндызды және тағы басқа өзендерінің арналарына қосылып, судың тасуына әкелді. Оның салдарынан көптеген ағаштардың құлап сынуына, тұрғын үйлердің су астында қалып қирауына, көлік жолдарының бұзылуына және тағы басқаға әкеліп соқты (2 кесте).

№	Метеостанциялар-дың атауы	Топырақтың қату тереңдігі (см)			
		2015 ж.	2016 ж.	2017 ж.	2018 ж.
1	МС Қарағанды	58	52	86	135
2	МС Қызылтау	84	27	97	136
3	МС Кертінді	108	86	134	-
4	МС Киевка	99	86	134	150
5	МС Балқаш	62	19	45	-

6	МС ҚарағандыСХОС	127	114	104	150
7	МС Осақаровка	62	32	98	144
8	МС Корнеевка	147	105	139	145

2015 жылы гидрологиялық және метеорологиялық бақылау пунктерінің жетіспеушілік салдары да сабепші. Осыған орай “Қазгидромет” РМК Қарағанды облысы бойынша филиалы 2020 жылы 8 гидробекетін ашты, өзен арналарындағы бекеттерден беріліп жатқан бақылаулардың көктемдегі су тасқынын толық гидрометеорологиялық болжамға толық шолу жасау мақсатында 2021 жылы тағыда 2 гидрологиялық бекет ашылды. Сонымен қоса гидрологиялық бекеттерге планшеттер жеткізіліп, интернет арқылы гидрологиялық сайтқа күнделікті өзеннің немесе көлдің су деңгейі жіне онкүндік су шығыны енгізіледі. Метеорологиялық станцияларына автоматтандырылған құрылғыларды 2021 жылы енгізілді. Автоматтандырылған құрал-жабдық 24 сағат бойы жұмыс жасап автоматты түрде инженер-метеорологтардың программаларына күнделікті түсіп отырады. Осы апараттар арқылы күнделікті гидрометеорологиялық жағдайды біліп отыру шаралары арқылы болдырмау мүмкіндігі бар.

Нұра өзені - Балықты станция гидрологиялық бекеті бойынша су тасудың басталу күндері:

3 кесте

Су тасқынының басталу күні Нұра өзені- Балықты станция гидрологиялық бекеті бойынша			
2015 ж.	2016 ж.	2017 ж.	2018 ж.
10.04	27.03	04.04	23.03

4 кесте

Судың максималды шығыны Нұра өзені- Балықты станция			
2015 ж.	2016 ж.	2017 ж.	2018 ж.
12.04-1880 м ³ /сек	03.04-224 м ³ /сек	15.04- 548 м ³ /сек	27.03-323 м ³ /сек

5 кесте

Судың максималды деңгейі Нұра өзені-. Балықты станция Қауіпті деңгей – 700 см			
2015 г.	2016 г.	2017 г.	2018 г.
1043 см	539 см	719 см	586 см

Облыстың су көздері: Шерубайнұра және Соқыр негізгі салалары бар Нұра өзені, Қара-Кеңгір және Жезді салалары бар Сарысу өзені, Ертіс-Қарағанды каналы, Есіл өзені, Балқаш көлі болып табылады. Өңір өзендеріне техногендік әсер ету судағы әртүрлі ластаушы заттардың жоғары болуына әкелді: Қара-Кеңгір және Жезді өзендері аммиак селитрасының жоғары құрамымен (8,7% дейін) сипатталады, Нұра (кесте 3, 4 және 5 жалпы сипаттамасы айқын көрінеді), Шерубайнұра, Соқыр өзендері мұнай өнімдерінің жоғары құрамымен (2,4% дейін), аммиак селитрасымен (8% дейін), нитриттермен (8% дейін) сипатталады, органикалық заттар (2,5% дейін) [3]. Ластану дәрежесі бойынша облыстың су объектілері - әлсіз және орташа ластанған су кластарына жатады. Сонымен бірге аймақтың беткі су қоймаларына техногендік әсер судағы аммоний азоты, мұнай өнімдері, нитриттер, органикалық заттар және басқалар сияқты әртүрлі ластаушы заттардың көбеюіне әкелді.

Ластану дәрежесі бойынша облыстың су объектілері әлсіз және орташа ластанған су сыныптарына жатады. Соңғы жылдары жер үсті су қоймаларына түсетін жеткіліксіз тазартылған сарқынды сулардың көлемі азайды. Сонымен қатар, бірқатар тазарту құрылыстарын салу, реконструкциялау және кеңейту мәселелерін кідіріссіз шешу қажет бірқатар объектілер бар.

Қарағанды облысының жер қоры шамамен 43 млн.га құрайды, тау-кен жұмыстарының, жер бедеріне минералданған шахта суларын ағызудың, желілік құрылыстар салудың, өнеркәсіптік және тұрмыстық қалдықтарды қоймалау технологиясындағы бұзушылықтардың, улы химикаттарды дұрыс сақтамау мен қолданудың нәтижесінде жердің бұзылуы мен тозуы орын алады. Бүлінген жерлердің ауданы шамамен 45 мың га құрайды, оның ішінде - шамамен 13 мың га пайдаланылған бүлінген жерлердің қолда бар алаңдарына қатысты рекультивация қарқыны жеткіліксіз болып қалуда [4].

Қарағанды облысы қоршаған ортаға әсер ету күші бойынша бірегей болып табылады. Қазақстан Республикасының бірде-бір облыс осындай техногендік жүктемені, үш полигонды-екі зымыранды (Байқоңыр және Сарышаған қалалары) және Семей ядролық полигонын сезбейді. Алғашқы екі полигонның әсері облыс аумағына зымырандардың бөлінетін бөліктерінің және олардың фрагменттерінің құлауымен, жердің зымыран отынымен және оның құрауыштарымен ластануымен байланысты; Семей ядролық полигоны облыстағы радиациялық жағдайдың күрделілігін анықтайды.

Техногендік факторлар. Жаһандық климатты бақылауға байланысты оның өзгеруін дұрыс бағалаудың өзектілігі артады. Соңғы жылдары метеостанциялардың айналасындағы ірі қалаларда антропогендік әсер күшейе түсті, бұл климаттық бақылау қатарларының біркелкілігінің себептерінің бірі болып табылады.

Тұщы су ресурстарын антропогендік қайта бөлуде, бөгет салу кезінде басты мақсат мелиоративті шаралар емес, ГЭС құру болса да, құрылған су қоймалары үлкен рөл атқарады. Құрғақ жерлерде су қоймаларын салу тұщы су қорларының жетіспеушілігін өтеуге, едәуір жер алқаптарын су ару үшін, өнеркәсіптік және тұрмыстық қажеттіліктер үшін су қорын алуға, көрші аймақтың климатын біршама ылғалдандыруға және жұмсартуға мүмкіндік береді. Алайда, белгілі бір экономикалық нәтиже бере отырып, су қоймалары қоршаған ортаға әсер етуде

бірқатар жағымсыз, көбінесе бағдарламаланбаған және ескерілмеген салдарларды тудырады [5].

Су қоймаларын салу кезінде судың ағысы, турбуленттілігі күрт төмендейді, су алмасу азаяды, тоқырау аймақтарының пайда болуы үшін жағдайлар жасалады. Су басқан құнарлы топырақ пен өсімдіктер суды көптеген қоректік заттармен байытады. Бұл судың гидрохимиялық құрамының өзгеруіне, су қоймаларында патогендік бактериялар мен балдырлардың дамуына қолайлы жағдайлар жасауға әкеледі [6].

2015 жылғы 31 наурызда Қазақстан Республикасының Ауыл шаруашылығы министрі "Су шаруашылығы жүйелері мен құрылыстары қауіпсіздігінің критерийлерін бекіту туралы" бұйрыққа қол қойды. Осы су шаруашылығы жүйелері мен құрылыстары қауіпсіздігінің өлшемдері мониторинг процесінде Қазақстан Республикасындағы су шаруашылығы жүйелері мен құрылыстарының су тіреуіш гидротехникалық құрылыстары жай-күйінің негізгі бақыланатын және бақыланатын техникалық көрсеткіштерін белгілейді. Өлшемдердің сандық және сапалық мәндері құрылыс жобасының құрамында олардың сипаттамаларын, пайдалану шарттарын ескере отырып, Қазақстан Республикасының құрылыс нормалары мен қағидаларына сәйкес әзірленеді 3.04-01-2008 "Гидротехникалық құрылыстар. Жобалаудың негізгі ережелері" [7]. Қарағанды облысында гидротехникалық қондырғыларымен Федоров су қоймасы, гидротехникалық қондырғыдарымен Саран су қоймасы, Ботақара ауылындағы 800 метрлік плотина, Ботақара су қоймасындағы Ботақара өзені бойындағы 2,5 км қашықтықты құрайтын су бөгеті, Петров ауылдық округіндегі плотина, Шалғын ауылындағы гидротехникалық қондырғыларымен Шалғын су қоймасы, «Калинино», «Тихоновка», «Промежуточная», «Бесбатыр», «Сарыөзек», «Кеңасу», «Ақжарық» және басқа плотиналар облыстық коммуналдық меншікке беріледі [8].

Сонымен бірге облыстағы ірі су қоймалары Самарқанд, Шерубайнұра, Қара-Кеңгір, Ынтымақ және т.б. бар. Су қоймалары мен плотиналарымен шектелмей

Қарағанды қаласына жақын орналасқан Көкпектідегі антропогендік құрылған бөгеттің өзі Көкпекті өзенінің су деңгейін, су ағысын деформацияланады. Көкпекті өзені төменгі ағысында Нұра өзеніне барып құйылуы керек көп мөлшерде, дамбаның көктемде жабылып қалудан судың барлық көлемі бөгетке қарай ағып кетеді. Көкпекті өзені-Көкпекті ауылының гидрологиялық бекетінде бұл бөгет ауыл тұрғындарының ауыл шаруашылығына арналған, яғни бау-бақшаларды су аруға арналған, күзгі кезеңде бөгет ашылып, су ағызылады, көктемгі кезеңде бөгет жабылады су деңгейін көтеру үшін.

2021 жылы екі гидрологиялық бекеттің Көкпекті өзені - Көкпекті ауылы мен Шерубайнұра өзені - Ақсу-Аюлы ауылында ашылды, ал 2020 жылы ашылған Үштау ауылындағы гидрологиялық бекет Жарлы өзені - Жарлы ауылына көшірілді. Тағы бір маңызды мәселе - Нұра өзенінің төменгі шөгінділерін сынаптан тазарту. Нұра өзенінің жайылмасын демеркуризациялау мәселесі негізгі міндеті Астана қаласы мен Теміртау қаласы-Қарағанды өнеркәсіптік ауданын ауыз сумен қамтамасыз ету болып табылатын ҚР Үкіметі бекіткен шатырлы жоба құрамында шешілуі мүмкін.

Қарағанды облыстың көмір кәсіпорындарымен жыл сайын шамамен 30 млн.м³ жоғары минералданған шахта сулары жер бетіне айдалады, олардың жартысына жуығы жер бедеріне, жер үсті су айдындарына және әртүрлі сүзгіш жинақтауыштарға ағызылады. Бірақ көмір өндіру көмір өндіруші және өңдеуші кешеннің қоршаған ортаға көп жоспарлы теріс әсерімен қатар жүреді және сайып келгенде, көмір:

- табиғи ландшафтардың, жер үсті және жер асты суларының гидрогеологиялық режимінің бұзылуы;
- өзендердің су жинау алаңдарының тау жыныстары эрозиясы өнімдерімен ластануына;
- жер үсті және жер асты суларының химиялық ластануына;
- ауа бассейнінің зиянды заттар шығарындыларымен және үйінділер шаңымен ластануы;

- елеулі аумақтарда топырақ және өсімдік жамылғысын жою;

- ауыл шаруашылығы жерлерін тұқымдық үйінділермен, гидроүйінділермен, шлам қоймаларымен алмастыру.

Көл суының деңгейі айтарлықтай төмендегені байқалады. Балқаш көлі (341 м - сыни деңгей, 2017 жылғы жазда - 341,57 м.) су деңгейінің орташа төмендеуі 3 м-ге, көлдің тұщы бөлігінде тұз мөлшерінің 2 есе (1000 мг/дм³-ден 2200 мг/дм³-ге дейін) ұлғаюы. Бұл Қапшағай ГЭС Іле өзені ағынын ғылыми негізсіз реттеу, көптеген ирригациялық жүйелердің құрылысы, су өткізу технологиясының бұзылуы нәтижесінде Балқаш көлінің табиғи су теңгерімінің бұзылуына әкеліп соқты. Бұдан басқа, мәселенің екінші жағы Балқаш көлі мен оған іргелес жатқан аумақтарға кәсіпорындардың шаруашылық, техногендік қызметіне әсер ету және Сарышаған әскери полигонын пайдалану болып табылады. Мұның бәрі қазіргі уақытта флора мен фаунаның айтарлықтай төмендеуіне әкеліп соқты, климаттық жағдайларға әсер етті [9].

Қорытынды. Су ағындарының ластану деңгейі осы өнеркәсіптік аймақтарда қолданылатын технологиялық процестердің мөлшері мен ерекшеліктеріне тікелей байланысты. Соңғы уақытта шахта суларының үнемі ағып кетуіне байланысты жер үсті суларының, үлкен және кіші өзендердің ластануы артты. Бұл сулар жер асты суларын ластайды, жергілікті сулы аллювиалды-пролювиалды горизонтқа әсер етеді. Жер асты сулары шағын өзендердің орта есеппен 30% құрайды. Нәтижесінде жер асты суларының нитраттармен ластануы (8 ШРК дейін) және олардың жоғары тотығуы байқалады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Монокрович Э.И. Гидрометеорологическая информация в народном хозяйстве. Л. :Гидрометеоиздат,1980
2. Городецкий О.А., Гуральник И.И., Ларин В.В. Метеорология, методы и технические средства наблюдений. - Л.: Гидро-метеоиздат, 1991. – 326
3. Готюр И.А., Костромитинов А.В.Технология описания и раскодирования

метеорологических данных на основе алгебраического подхода. - Журнал Приборостроение. - Выпуск №1. - Стр. 6-11

4. Бейсенова Ә.С. , Карпеков Қ. Қазақстанның физикалық географиясы: Жалпы білім беретін мектептің 8- сыныбына арналған оқулық.- Алматы: Атамұра, 2012. 256 б.

5. Государственный водный кадастр Республики Казахстан, Ежегодные данные о режиме и ресурсах поверхностных вод и суши // Бассейны рек Нура и Сарысу, 2017 г.// г. Астана, 2019. - С.17-36.

6. https://ekolog.org/books/54/3_4_1.htm

7. СП РК 1.04-101-2012. Обследование и оценка технического состояния зданий и сооружений. – А., 2015. – 93 с.

8. <https://kaz.caravan.kz/zhangalyqtar/>

9. https://sostoyanie_vodnyh_resursov_karagandinskoy_oblasti)

Modern methods of teaching

Аскарова Гулфайруз Сапабековна

Текей батыр Қарнықұлы атындағы жоғары колледжі

БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДА ИНТЕРАКТИВТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН ПАЙДАЛНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Аннотация

Аннотация: Статъя об эффективности применения интерактивных методов преподавателем в процессе обучения.

Қазіргі кездегі шапшаң жүріпжатқан жаһандану үрдісі әлемдік бәсекелестікті күшейте түсуде. Елбасы Н.Ә.Назарбаев Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы атты жолдауында «Білім беру реформасы Қазақстанның бәсекеге нақтылы қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдарының бірі» деп атап көрсетті.

XXI ғасыр – бұл ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениет дәуірі, айналадағы дүниеге, адамның денсаулығына, кәсіби мәдениеттілігіне мұқият қарайтын дәуір.

Білім беру үрдісін ақпараттандыру – жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарлатуды көздейді.

Қазіргі заман мұғалімнен тек өз пәнінің терең білгірі болуы емес, тарихи танымдық, педагогикалық – психологиялық сауаттылық, саяси экономикалық білімділік және ақпараттық сауаттылық талап етілуде. Ол заман талабына сай білім беруде жаңалыққа жаны құмар, шығармашылықпен жұмыс істеп, оқу мен тәрбие ісіне еніп, оқытудың жаңа технологиясын шебер меңгерген жан болғанда ғана білігі мен білімі жоғары жетекші тұлға ретінде ұлағатты саналады.

Оқушылардың жеке тұлға ретінде қалыптасуына әртүрлі педагогикалық технологиялар мен әдіс тәсілдерді қолданудың маңызы зор. Солардың ішіндегі тиімді әдістердің бірі – интерактивті әдіс. «Интерактивті тәсілмен оқыту әдісі» дегеніміз не? Сабақ кезінде оқушылардың өзара және

оқушы мен мұғалімнің арасындағы қатынастың мейлінше көп болуын оқытудың және білім берудің интерактивті әдісі деп атайды.

«Интерактив» деген сөз - Interactive . Яғни, интеракция – жеке индивидтердің, топтың, жұптың өзара біріккен әрекетте бір – біріне алма кезек әсер етуі.

Интерактивті оқыту – бұл таным әрекетін ұйымдастырудың арнаулы формасы. Оқытудың бұл формасы алдына нақты және бағдарланған мақсат қояды. Сондай мақсаттардың бірі – оқу процесінің өнімділігін арттыратын оқушының ақыл – ой кемелділіктерін, өз жетістіктерін сезінетіндей жайлы жағдай тудыру.

«Интерактивті оқыту» 1990 жылдары интернет желісінің дамуымен байланысты пайда болды. Осыған орай көптеген ғалымдардың түсіндіруінше, интерактивті оқыту компьютер және интернет желісін пайдалану арқылы оқыту дегенді меңзейді.

Информатика бұл ұғымды «пайдаланушының бағдарламамен диалогі, яғни мәтіндік командалармен (сауалдармен) және жауаптармен алмасуы ретінде немесе кез – келген субъектілердің бір – бірімен өздеріне тиімді құралдар, әдістер арқылы полидиалогқа түсуі» деген мағынада қолданылады.

Сонда интерактивті әдістерге не жатады? Яғни, интерактивті әдістерге «Рөлдік ойындар», «Пікір сайыс», «Ойлан да, ойыңды айтып қал», «Айтарыңды айтып сал», «Ми шабуылы», «Мозговой штурм», «Кейс - стади», «Тренинг», «Жобалау әдістерін қолдану», «Дебат», т. б. жатады.

Италия ойшылы, философ Галилео Галилейдің «Сіз адамға ештеңе үйрете алмайсыз. Сіз тек қана оған өз мүмкіндігін пайдалануға көмектесе аласыз» деген сөзінің өзінен көп нәрсені аңғаруға болады. яғни, мұғалім біліммен қатар, бағыт – бағдар да беріп отыру керек. Интерактивті әдістің мақсаты жай ақпарат беріп қана қоймай, оқушыларды өздіктерінен жауап іздеуге бейімдейді. Интерактивті оқыту оқыту кезінде оқушының істі ұйымдастыра білу қабілетін де байқауға болады. Интерактивті әдістерді орнымен пайдалана алған жағдайда ғана оны тиімділігі мол. Сол себепті әдіскер – мамандар интерактивті әдістерді мынадай оқыту үрдісінде пайдалануды ұсынады:

- 1) Аудиториядағы дәстүрлі курстарда;
- 2) Мультимедиялық сыныптардағы дәстүрлі курстарда;
- 3) Гибридті курстарда;
- 4) Интернет арқылы нақты уақытқа құрастырған синхронды интерактивті курстарда;
- 5) Асинхронды талқылауға сүйенетін синхронды курс өткізуде;
- 6) CD немесе интернет көмегімен өз бетімен оқуда. Осылардың ішіндегі соңғы үшеуі кейінгі жылдары қарқынды дамып келе жатқан қашықтықтан оқытудың өзі интерактивті оқыту формасының жалпы жүйесінің бір бөлігі екендігін айта кеткен жөн. Аудиториялық сабақтарда оқытудың интерактивті формаларын қолдану үшін төмендегідей мақсат қою керек:
 - белгілі бір жұмыс түрін орындауда практикалық дағды қалыптастыру;

- көрнекі құралдар мен есте жақсы қалатын материалдарды пайдалана отырып оқыту;
- белгілі бір мәселені шешуде оқушы ұжымның қатысуын қамтамасыз ету;
- тест көмегімен аралық аттестация өткізу. Сонымен қатар мынадай міндеттер қойылады: оқу үрдісін мәліметтермен барынша жасақталған үрдіске айналдыру, оқушылардың практикалық дағдыға мұқтаждығы секілді мәселені шешу, оқу үрдісінде оқушының жеке тұлғасын шығармашылық, эмоционалдық және танымдық аспектіде қалыптастыру.

Жоғарыдағы міндеттерді шешу үшін төмендегідей интерактивті формалар қолданылады:

1. Компьютерді қашықтықтан басқару бағдарламасы. Бұл бағдарламаны пайдалана отырып, оқытушы сыныптағы әр компьютерді бақылауына алу мүмкіндігіне ие болады: жеке тапсырмалар беру мен ескертулер жасау, тапсырманың орындау жолдарын көрсету және т.с.с.
2. Интерактивті тұсаукесер. Олар бейнероликтер, анимациялар, дыбыстық сүйемелдеулер жатқызылады.
3. Интерактивті саяхат. Сабақ тақырыбы бойынша қажет материалдармен таныстыратын интернет ресурстарына саяхат жасау.
4. Кейс – технологияларын пайлану (CD,DVD дискілеріне оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыруға арналған тапсырмалар мен үлестірме материалдарды жазу).
5. Тест тапсырмалары арқылы оқушыларды аттестациялау.
6. Аудио және бейнеконференциялар өткізу. Конференцияның бұл түрін «дөңгелек үстел», «дебат», «фокус топ» және т.б. оқыту формаларын қолдану арқылы ұйымдастыруға болады. Осы формада өткен сабақты аудио және бейнетаспаға жазу арқылы оны келесі сабақтарда талдауда алғашқы сараптама материалы ретінде пайдалану аса тиімді саналады.
7. Фокус - топтық пікірталастар өткізу. Интерактивті оқытудың бұл түрінің ерекшелігі: мәліметтердің жеткіліктілігі, оларды алудың өзіндік айырмашылықтарының болуы, мәселені шешудегі тереңдік, дербестік. Басты артықшылығы – нәтижелерді әртүрлі мақсатта (оқу, іскерлік, әкімшілік) бірнеше рет қолдануға болады, сонымен қатар оқушылар мен шағын топтағы тыңдаушылар эмоционалдық қарым – қатынасқа түсуге мүмкіндік алады. Оқу үрдісін іскер ойын түрінде ұйымдастыру. Рөлдік ойындар өмірдегі түрлі жағдаяттарды модельдейтіндіктен, оның қолданыс аясы тек оқушылармен жұмысты ғана қамтып қоймай, сонымен қатар мамандардың біліктілігін көтеруде аспиранттар семинары мен тәжірибеші – мамандардың әдіснамалық семинарларында қолданылады.

Интерактивті оқыту жеке оқушылармен жұмыс түрінде де ұйымдастырылады. Интерактивті әдістеме кең ауқымды мақсаттар мне ара – қатынас түрлерін қамтиды. Алайда, қандай әдістеме қолдансаңыз да, негізгі білімнің көзі оқушылардың өмірлік тәжірибесінде. Білім беру үрдісінде оқушылар мынадай адамдармен өзара қарым – қатынаста болады:

1. Мұғаліммен (оқушы мұғалімнің сұрағына жауап бергенде);

2. Шақырылған адамдармен (ата – аналар, басқа ұйым өкілдері немесе сыныптың өзі қандай да бір ұйымдар мен адамдарға баруы мүмкін);
3. Басқа оқушылармен (жүппен жұмыс);
4. шағын топпен (3 – 5 оқушы);
5. үлкен топпен (көбінесе әртүрлі рольдік ойындар, пікірсайыстар, сыныптағы пікірталас, т.б.);
6. оқушылар тобымен және халықпен (топ әлеуметтік сұраулар алады);
7. Кейбір техника түрлерімен (компьютермен).

Топтың сандық құрамы өзара қатынастың немесе оқудың сапасын білдірмейді. «Өзара қатынас» әдісінің негізгі ерекшелігі – ашылу (өзін - өзі ашу) үрдісімен байланысты, оның негізгі мәні оқушылар білім алу дағдыларын өзара қарым – қатынас арқылы меңгереді. Интерактивті әдістеме не үшін қолданылады? Интерактивті әдісті белсенді қолданатын мұғалімдер дәл осы өзара қатынас үрдісінде білім беру нәтижелі болады деп сенеді. Олардың ойынша, оқушылар тек осылай тезірек үйреніп, пікірталас кезінде білгендерін есте сақтай алады деп есептейді.

Бұл төмендегі себептерге байланысты болады:

- оқушылар ақпарат қана алып қоймай, шешімді табу жолы мен шешімнің дұрыстығын немесе бұл ойдың ұсынылған нұсқаларының ішіндегі ең жақсысы екендігін қисынды түсіндіре білулері және өз ойларын дәлелдеулері керек;
- қисынсыз құрылған шешімдер дау туғызатынын білетіндіктен оқушылар өздерінің және басқалардың тәжірибелерін қолданады. Мұндай жалпы білім қоры жеке оқушының біліміне қарағанда молырақ келеді;

Зерттеулерге сүйенсек, істеген нәрсеміздің 80 пайызын, оқығанымыздың 20 пайы-

зын, ал естігеніміздің 10 пайызын есте сақтайды екенбіз. Тәжірибе арқылы шеберлікті шыңдай отырып, біз ақпаратты өңдеп, қайтадан әрекетке айналдырамыз. Осы үрдіс барысында біз ісімізге қисынмен терең үңілеміз. Біз оқушыларға дайын жауаптарды бергенде, олардың ойлау белсенділік деңгейі бірден өседі. Ал бізге өз идеямызды іске асыруға және қорғауға тура келетін болса, ойлау белсенділік деңгейі бірден өседі. Жалпы интерактивті әдіс – тәсілдер оқушыларды енжарлықтан құтқарады, оқушының оқу объектісі болып табылатын дәстүрлі сабақ құрылымы жойылып, субъект деңгейіне жететіндей нәтиже көрсетеді. Бір сөзбен айтқанда интерактивті әдістерді өз шеберлігімен ұштастырып, сабақтарда тиімді пайдалана білген мұғалім оқу үрдісінде көп жетістіктерге жетері сөзсіз. Білім сапасының артуына көп ықпалы тиеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жанпейісова М.М. Модульдік оқытудың құрылымы. Оқыту – тәрбиелеу технологиясы.3,2008ж.
2. Әлметова Ә. Оқытуда интерактивті әдісті қолдану. Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде. 2003/5,23-31бб.
3. махмутова М.Ш. Мектепте проблемалық оқытуды ұйымдастыру. – Алматы: Экономика, 1981.
4. Бағиева Ш.М. Интерактивті әдістер - өмірлік дағдыны қалыптастыру тетігі. – Алматы 2007ж.

Sarsekeyeva Zh.Ye., Chilyakova V.I.

E. A. Buketov University of Karaganda

FEATURES OF THE USE OF PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN EDUCATION

Conceptual model of a qualitatively new educational technology in the field of security is based on the scientific concept on interdisciplinary methodological approaches, aims, objectives, means of achieving the objectives, the predicted result [1]. Prospective modern educational technologies meet the methodological requirements - criteria of adaptability, which are conceptual, consistency, control, efficiency, reproducibility. Manufacturability criteria define the structure of educational technology, including the conceptual framework, substantive and procedural components of vocational training. Conceptual and logical model includes basic conceptual and generic category of scientific knowledge in the field of integrated security. The main categories of concepts: information; new knowledge and professional competence of the other; professional competence in the field of integrated security. The concept states that education in the field of integrated security should be advancing towards hazards. Principle - the formation of a comprehensive security throughout life. Prospective modern educational technology has characteristics of the system: the logic of the process, the relationship of its parts, integrity. Pedagogical technology can be controlled, we can plan, design, training, conduct a phased diagnosis can be varied by means and methods of training. The effectiveness of educational technology was tested by the results, the achievement of a certain standard of education. Prospective modern educational technology in teaching integrated security applies to the entire system of vocational education [2].

The target component model includes strategic goal - the formation of innovative thinking in a specialist who can effectively carry out professional activities under the requirements of international standards in the field of security; a strategic goal - to

identify ways and ensure conditions of effective formation of professional competence in the field of integrated security, special purpose - to define and implement the content, forms, methods and techniques of education at every stage of continuing professional education. Interdisciplinary methodological component of the model includes a methodological reflection (the ability to analyze their own scientific activities), the ability of the scientific rationale, critical thinking and creative application of certain concepts, forms and methods from different areas of knowledge management, construction safety in their professional activities [1]. The procedural component - is put into practice pre-designed models of the learning process of complex safety. Structural and organizational component includes the steps of (precollegiate, and a high school graduate), continuing education, a vertically-integrated horizontal connections. Organizational and pedagogical component of the educational process in the field of integrated safety features include: content, form and methods that provide active educational and practical activities of students and teachers, the development of promising technologies adequate formation of professional competence in the high school stage and differentiation of forms of organization for professionals in the postgraduate stage, the management process mastery of the material and the diagnosis of the educational process. Appraisal and effective component of the model includes the ability to transfer research approach to different specialty areas, and used in a variety of non-standard situations. Predictive component of formation of professional competence on the basis of modern educational technologies and interdisciplinary connections ensures the successful operation and development of the person in the professional field, and the ability to adapt to new professional, fast-changing commercial environment. Modern perspective pedagogical educational technology research aimed at finding problems in the area of integrated security, the development of creativity - creativity personality, ready to create a fundamentally new idea. System integration of information technology and interdisciplinary connections in integrated security and the use of the principle of student-centered learning allows the student to be active and to take decisions on the prevention of emergency situations [2].

Modern advanced pedagogical research technologies include organizational, substantive and analytical stages. Organizational and pedagogical stage - the choice of the problem, the objectives and the subject of research in the field of integrated security, the theoretical justification for its conduct, the formulation of hypotheses, determine the criteria and methods of carrying out the research work. Substantial and procedural stage involves the selection of the content of the research work in the field of security research, collect information. Analytical and correcting step includes data analysis, verification of analytical data for a purpose and objectives of the study hypothesis; correction research, statistical processing of the material, comprehension, analytical presentation of the material and conclusions followed a performance at scientific conferences and publication of research results. Stage perspective of modern educational technology research: generating ideas; developing innovative proposals; create an innovative project; conducting research results; the prospect effects. Promising pedagogical social organizational technology - is to achieve the level of competence in the field of integrated security necessary for social and professional adaptation, quality of excellence, cooperative learning, teaching communication skills. In the learning process of being introduced advanced teaching technologies based on modern technology. Conceptual model of modern educational technology formation of professional competence in the field of integrated security designed taking into account age, psycho-physiological characteristics of the individual and professional. An interdisciplinary approach to the design of the educational process in the field of integrated security is promising to achieve professional competence in accordance with the requirements of inter [2].

In conclusion, teachers should know the learning type of their students and use modern pedagogical technologies according to it, as it is really effective way of teaching them in a short period of time and at an ease. Students must also realize in which type of learning they can easily understand and remember things, and then address to the teacher asking for advice in learning the subject.

References:

1. Kok I. (2013). Explicit Strategy Training and English Language Proficiency, *Global Journal of Foreign Language Teaching*. (2), 33-38.
2. Corcoran R., Ross S. M. (2014). Around the Corner: A Randomized Controlled Trial Study of a Technology Enhanced Approach to Early Literacy. *Cypriot Journal of Educational Sciences*. 9(4), 307-315.

кафедрасының сениор-лекторы Матаева Б.У.
«География» студенті Озат Угитбек
*С. Аманжолов атындағы ШҚУ «Психология және
 коррекциялық педагогика»*

ГЕОГРАФИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ПСИХИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСЫ

«География» дегеніміз не, қандай салаларға бөлінеді, қашан пайда болған, «география» ғылымын ашқан ғалымдар кімдер, жер беті қанша қабаттан тұрады, олар нені зерттейді? Қысқасы, біз өмір сүріп жатқан әлем мен оның ішкі құрылысы кімді де болмасын қызықтырары сөзсіз. Ал ол әлемді тереңнен зерделейтін ғылым – география.

Психика (гр. *psychikos* — ішкі сезім, көңіл-күй) жинақтайтын рухани бірлестігі. Психика биологиялық эволюцияның жемісі және жалғасы. Психика сыртқы құбылыстар мен заттардың көрінісін белсенді және озық түрде бейнелейді. Негізінде психика заттық ортаның дұрыс бейнесін және тіршілік иесінің өз ортасына бейімделетін бағдарын құрайды. Психиканың рефлекторлық сипаты оның объективті жағдайға тәуелділігін, қабылдау жүйесі құрамының қимыл атқару заңдылығын білдіреді. Психиканың рефлекторлық табиғатын алғаш И.М.Сеченов дәлелдеді. Адамның психикасы оның қимыл-әрекетін реттейтін және қоғамдық қатынасқа бейімдейтін жаңа құрылымның — сананың негізін құрайды. Осыдан адам психикасының дамуының жеке тұлғалық және әлеуметтік заңдылығы қалыптасады.

Психология ғылымының басқа ғылымдармен байланысы мен саласын қарастыра кетсек. Психология сан-салалы ғылым. Қазірде оның 40-қа жуық саласы бар. XIX ғасырдың екінші жартысына дейін психология философия ғылымының бір саласы болып келіп, жаратылыстану, медицина, әдебиеттану ғылымдарымен де сабақтасып, байланысып жатты. Психологияның қоғамдық ғылымдармен тарих, әдебиет, лингвистика, география, антропология, өнер ғылымдарымен де байланысы зор. Адам психологиясын жақсы білмейінше, оларға әсер етіп, жігерін қозғап, жүрек сезімдерін толғандыратын, көркем шығармалар туындату мүмкін емес деген.

XIX ғасырдың екінші жартысынан басталған, психологияның жеке ғылымға айналуына, оның табиғи біліммен бірлесуі себеп болды. Бұған психологияға эксперименттік әдістің (Г.Фехнер) енгізілуін де жатқызуға болады. Психологиялық ілімдердің табиғи-ғылыми теориясын рефлекторлық құрайды (И.М. Сеченов, И.П. Павлов, сондай-ақ ірі физиологтардың еңбектері: А.А. Ухтомский, Л.А. Орбели, П.К. Анохин, Н.И. Красногорский, К.М. Быков, НА. Бернштейн, И.С.Бериташвили). Қазіргі кезеңдегі психологияның негізгі мәселелерін өңдеуге Ч. Дарвиннің эволюциялық идеялары үлкен ықпал етті. Олар тіршілік иесінің ортаның ауыспалы жағдайына бейімделуі кезіндегі психиканың рөлін анықтауға, психикалық әрекеттің төменгі түрден жоғары түрге көтерілуінің мағынасын түсіндіруге мүмкіндік берді. Математика, биология, кибернетика, этика, эстетика, социология т.б. ғылымдардың соңғы жаңалықтары психологияға акеңінен еніп, оның жан-жақты дамуына әсер етіп отыр. Психологияның қай саласы болса да күнделікті өмірімізге қызмет етеді. Оларды тудырған қоғамның нақтылы талап-тілектері, өмірде болып жатқан ғылыми-техникалық прогрестің әсері деп түсіну қажет.

Осының барлығына көз жүгіртіп қарасақ қазіргі географияда психикалық ойлаудың пайда болуы оның дамуы көптеген ғылыми ізденістер мен зерттеулердің жемісі екендігін түсінеміз,

Алайда, бұл психика сөзін география мен не байланыстырады? Осы сұрақ көптің көкейінде тұрғаны рас. Иә, әрине егер тікелей түсінсек екеуі екітүрлі ілім, бірі адам баласын тұтастай зерітесе, екіншісі кеңістіктегі құбылыстарды зеріттейді. Бірақ, География мен психиканың ұштасатын тұсы мынада; Егер географияның зеріттеу объектісі Жер боса, онда оны зеріттейтін адам емеспе, табиғаттын құпия сырларын ашып, осы жолда бар өмірін арнап, артынан өшпес із қалдырған қаншама тұлғалар осы дүниеден өткен.

Дегенмен, олардың сондай дәрежеге жетуі, бастаған ісін соңына дейін жеткізуі, яғни психологиялық қалып күйі бір күнде берілген қасиет емес, жылдар бойы шыңдалған психикасы оларды осындай биіктерге жетеледі. Жалпы жаратылыс тану ғылымдары бұндай құбылысты ғылымы түрде түсіндіре алмас, себебі Психология зеріттейтін психика бұл ерекше құбылыс.

Географияның психикалық объектісі ол оның зеріттеушісі, яғни географ ғалым. Осы тұста Географияның атасы грек ғалымы Эротосфен жайлы сөз болмақ. Оның артынан қалған еңбектер жетерлік, солардың бірі, әрі бірегейі

болған негізгі жетістігі – Жердің радиусы мен көлемін адамдар оның шар тәріздес екенін білгенге дейін есептеп шығаруы. Өз есептеулерінің негізінде ол картада белгіленбеген мұхиттың әлі де орасан үлкен кеңістіктері бар екенін анықтады және оның айтқаны дұрыс келді. Бір қызығарлығы ол жерді айналып өтпей, білмей, ақыл-ойына сүйене отырып белгісіздікке ұмтылуында. Жерді бір рет те айналып шықпай-ақ оның шеңбері мен радиусын өлшеу? Мүмкін емес!? Сырттай қарасан ақылға сенгісіз, қисынсыз дерсіз. Бірақ Эротосфен оған жауап тапты.

Сонымен, бүгінгі күні адам өзі туралы сұраққа жауап бере алады, өзін танып, өзін түсінеді және басқаны да осылайша анық түсіне алады ма?

Тура мағынада басқаларды өзі секілді, өз көзқарасы сияқты түсіну, шын мәнінде, мұндай «түсінуде» адам әрқашан қателеседі. Планетарлық жүйенің геоцентристік қате моделі сияқты эгоцентристік сана психикалық табиғатты сол күйінде түсіне алмайды, тек өзімен салыстырғанда тар салыстыру ғана орын алып, қате түсінетіні белгілі.

Юрий Бурланның жүйелік-векторлық психологиясында 8 психологиялық вектор зерттеледі, олардың әрқайсысы адамның қайталанбайтын қалауларының, қасиеттері мен дарындарының жиынтығы болып табылады. Сегіз тірек нүктесінен бастап бірнеше векторлардың тасымалдаушысы болып табылатын адамдар тобында, олардың өзара әрекеттесу жүйесін біле отырып, адам психикасын зерттеу және түсіну қолжетімді және қайталанатын болады.

Сонымен қатар, әрине, адам баласы қоршаған ортаны зерделемей тұрып, әуелі ішкі жан дүниесін туралап алғаны жөн деген ойдамын.

Әр адам өз психикасымен қоршаған әлемді білумен айналыспайды. Ал ғалым Эратосфен және оның соңынан ерген барша ғалымдар сол шектеулі білімі мен мүмкіндіктерімен жауап бере алатын сұрақтарды, көптеген адамдар оңай шешпейді.

Табиғаттың қатаң заңдылықтарын ашқан, өнертабыс ойлап тапқан адамдардың, қарапайым адамдардан еш айырмашылығы жоқ, тек олардың жан дүниесі, ойлау қабілетін жетілгенін, психологиясы жоғарғы деңгейдегі адамдар екендігіне көз жеткіземіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. сайттар /ruh.kz , Wikipedia/;
2. /Психология дәріс кітабы- Педогогика ғылымдарының докторы, профессор Иманғалиев Н. Т. /
3. /Максим Девицин. Мақала Юрий Бурланның жүйелік-векторлық психология бойынша тренингінің материалдарын пайдалана отырып жазылған./

Нуркенова Г.К., Маженова Р.Б.

Е.А.Бөкетов атындағы ҚарУ, Қазақстан

БІЛІМ БЕРУ КЕҢІСТІГІНДЕ ҚАЗІРГІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУЫ

Қоғам үздіксіз даму үстінде, күнбе-күн түрлі өзгеріс, түрлі жаңалық, ақпараттық технология дамуындағы қарқындылық, ғылыми өзгерістер болуда. Осындай жаһанданудың жаңа белесіне орай адамзат баласына талап та күшеюде, яғни білім беру кеңістігінде де тың білімдер талап етілуде. Ендеше осыған орай білім беру процесіндегі қазіргі технологиялардың жүзеге асырылуы өзекті мәселелердің бірі болып табылмақ. Ал білім беру процесіндегі қазіргі технологиялардың бірі бұл әрине цифрлық технологиялар болып табылады. Білім беру кеңістігінде цифрлық технологияларды пайдаланудың маңызы күнбе күн артып келе жатқандығын айтпаса да анық. Оған күні кеше әлемді дүр сілкіндірген эпидемиологиялық жағдайға орай оқыту процесінің қашықтықпен жүзеге асуы да цифрлық технологиялардың маңызы зор екендігіне айқын дәлел бола алды.

Қазіргі технологияларды енгізудің жылдам қарқыны, ақпарат алу тәсілдерінің өзгеруімен және ең қуатты кәсіби бәсекелестікпен сипатталатын цифрлық революция жағдайында ақпараттық коммуникативтік технологияларлы ұтымды пайдалану негізінде білім беру процесін жетілдіруге мүмкіндік береді. Білім беруді цифрландыру оқу процесін виртуалдандырудың артуымен және нәтижесінде фрагменттік ойлаудың басым болуымен, инновациялық білім беру технологияларымен алшақтықтың күшеюімен сипатталады.

Заманауи цифрлық технологиялар пайдаланушыларға виртуалды объектілерді, құбылыстардың модельдерін манипуляциялауға, әртүрлі жағдайларды модельдеуге мүмкіндік береді. Ғалымдардың пікірінше, мұндай технологияларды білім беру процесінде қолдану қабылдау, ойлау, есте сақтау,

қиял процестерін белсендіруге, білім алушылардың назарын жұмылдыруға ықпал етуі мүмкін.

Білім алушылардың жаңа буыны цифрлық технологиялар, оның ішінде білім беретін маңызды цифрлық технологиялар: телекоммуникациялық технологиялар, ауқымды деректер, жасанды интеллект, робототехника компоненттері, сымсыз байланыс технологиялары, виртуалды және толықтырылған шындық технологиялары, бұлтты технологиялар қалыптастыратын цифрлық ортада өмір сүреді.

Цифрлық білім беру процесін құрудың ерекшелігі, бұл цифрлық технологияларды жүзеге асыру, ал олардың көпшілігі келесі дидактикалық қасиеттерге ие:

- ғаламдық желіде әртүрлі ақпаратты іздеу еркіндігі, дербестік (білім алушылардың қажеттіліктері мен ерекшеліктеріне сәйкес шексіз мүмкіндіктер);
- интерактивтілік (оқу өзара іс-әрекет процесінде көп субъективтілікті қамтамасыз ету);
- мультимедиялық (ақпарат таратудың әртүрлі арналарын кешенді пайдалану);
- гипермәтіндік (ақпараттың анықтамалық сипаты және т. б.);
- субмәдениет.

И. В. Роберт ақпараттық технологияларды есептеу және микропроцессорлық технологияларға негізделген, электронды алмасу арқылы өзара байланысатын және ақпараттық операциялардың барлық жиынтығын орындайтын бағдарламалық-аппараттық типтегі құрылғылар мен құралдар ретінде анықтайды. Бұл тұрғыда ақпараттық технологияларға негізделген білім беру процесі дәстүрлі оқытудан түбегейлі ерекшеленетін белгілі бір электронды ортаға тиесілі болады. Электрондық білім берудің психологиялық-педагогикалық әдістемесі білім алушылардың интерактивтілігін дамытуға баса назар аударылатын нақты тұлғаға бағытталған тәсілге ие. Ақпаратты жинауды, таратуды, алмасуды, өндіруді, жинақтауды, беруді, сақтауды және өңдеуді,

сондай-ақ ғаламтор ресурстарына қолжетімділікті қамтамасыз ететін микроэлектрондық техникаға негізделген ақпараттық және коммуникациялық технологиялар электрондық оқыту ортасының құралдары болып табылады.

Б. Ф. Скиннер цифрлық білім берудің бес дидактикалық принципін сипаттады:

1. Интерактивтілік принципі - білім алушы мен педагогтың компьютер арқылы үнемі байланысы.
2. Педагогикалық шеберлік принципі - білім алушының білімін талдауға арналған тестілеу әдістемесі.
3. Модульдік принцип - мағлұмат бөліктерге бөлінеді.
4. Кері байланыс принципі - қате пікірлер түзетіледі.
5. Мотивациялық принцип - табысты ассимиляция ынталандырылады.

Цифрлық білім беру процесінде техникалық құралдар мен мамандандырылған интерактивті жабдықтарды (ДК, ноутбуктер, планшеттер, робототехникалық жиынтықтар, интерактивті тақталар, электрондық флипчарттар) пайдалануға негізделген цифрлық білім беру технологиялары (аралас оқыту, мобильді оқыту, геймификация, қашықтықтан білім беру технологиялары, электрондық (онлайн) оқыту және т. б.) маңызды рөл атқарады.

Қазіргі заманғы ақпараттық *технологиялардың* бірі бұлтты технологиялар. Бұл деректерді өңдеу және сақтау құралдарын қашықтан пайдалануға мүмкіндік беретін қызмет. Бұлтты технологиялар дегеніміз - басқарудың минималды күш-жігерімен және жеткізушімен өзара әрекеттесуімен тез қамтамасыз етілетін есептеу ресурстарының жалпы қорына ыңғайлы желілік қол жетімділік моделі. Ақпараттық ортаны құру үшін бұлтты технологияның тартымдылығы оның тұтынушылық қасиеттерімен анықталуы болып табылады. Мысалы пайдалануға байланысты төлем, өзіне-өзі қызмет көрсету, желіге әмбебап қол жеткізу, ресурстарды біріктіру, бағдарламалау.

Сандық білім беру ортасы технологияларының тағы бір түрі - адаптивті оқыту, мұнда компьютер жетекші оқу интерактивті құрылғысы ретінде

қолданылады. Адаптивті оқыту жүйесін құрудың мақсаты - бейімделгіш оқытуды, бейімделгіш тестілеуді және оқу мағлұматындағы бейімделгіш навигацияны қолдана отырып, тыңдаушының даралануы мен моделі арқылы оның мүмкіндіктерін кеңейту, оқу материалын оның қажеттіліктеріне сәйкес бейімдеу үшін белгілі бір тыңдаушымен өзара әрекеттесуді қалыптастыру.

Онлайн технологиялары арасында геймификация технологиясының да маңызы ерекше, ол дидактикалық мақсатта қолданылады. Ол бейне ойындарда қолданылатын механизмдер қолданылады, мысалы, ұпайлар, деңгейлер, көшбасшылар тақтасы, марапаттар, қиындықтар. Геймификацияның бір нұсқасы - веб-квесттер. Бұл технология ғаламтор ресурстары мен цифрлық технологияларды жоғары мектептің оқу процесіне пайдалануға және біріктіруге және олардың көмегімен кәсіби құзыреттілікті тиімді қалыптастыруға мүмкіндік береді, мұндай технология студенттердің ғылыми-зерттеу қызметін ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Веб-квест технологиясын қолдану педагогтарға келесі міндеттерді шешуге мүмкіндік береді: мотивацияны арттыра отырып, оқу жетістіктерін жақсарту, оқытуда графикалық бейнелеу әдістерін қолдану, ақпараттық мәдениетті қалыптастыру, шығармашылық мәселелерді шешу, оқу қызметін оңтайландыру.

«Мобильді оқыту» бұл технология оқу материалдарын дербес цифрлық құрылғылардан (смартфондар, планшеттер немесе ұялы телефондар) алуға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект - бұл «интеллектуалды» мәселелерді шешуде қолданылатын технология және оның барлық әзірлемелері үлгіні тану бағдарламаларын, автоматтық аударма жүйелерін және т.б. құруға бағытталған. Интеллектуалды білім беру бағдарламалары мен сараптамалық жүйе өте перспективалы, тез таралады.

Белгілі бір ресурсы бар деректерді сақтауды қамтамасыз ететін блокчейн технологиясын да ерекше атап өтуге болады. Ол деректерді цифрлық форматта сақтау қауіпсіздігіне кепілдік береді, сондай-ақ олардың өзгеруін бақылауды жүзеге асырады. Білім беру жүйесінде блокчейн емтихандар, берілген дипломдар мен сертификаттар және т.б. туралы ақпаратты сақтау үшін қолданылады және бұл ақпаратты оның түпнұсқалығына көз жеткізіп, мұрағаттық деректерге жүгінбестен дереу алуға болады.

Сонымен білім беру кеңістігіндегі қазіргі технологиялар сұранысқа ие әлеуеті зор болып табылады. Бұл аталған технологиялардың сапасы білім беруді цифрлық трансформациялаудың өзекті міндеті болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Подготовка учебных материалов для использования в образовательном процессе с применением дистанционных технологий: учебно-методическое пособие / А.А. Левицкий, А.В. Сарафанов, А.В. Толстоногов, С.И. Трегубов. – Красноярск: ИПЦ КГТУ, 2003. – 43 с.

2. Проект дидактической концепции цифрового профессионального образования и обучения / В.И. Блинов, М.В. Дулинов, Е.Ю. Есенина, И.С. Сергеев. – М.: Перо, 2019. – 72 с.

Есмагулова А.А., Маженова Р.Б.

Е.А.Бөкетов атындағы ҚарУ, Қазақстан

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Бүгінгі жаһандық *цифрландыру дәуірінде* жеке тұлғаның коммуникативтілік құзыреттілігі мәселесінің өзектілігі арта түспесе кеміген жоқ. Ол білім беруді ізгілендіру және демократияландыру процестерінде білім алушыларды білім беру процесінің субъектісі позициясына ауыстыруға байланысты көкейкесті болып табылады.

Қарым-қатынас мәселесі ғылымның көптеген саласында қарастырылады. Атап айтсақ, философияда, психологияда, педагогикада, әлеуметтануда қарым-қатынас мәселесі зерттеледі. Қарым-қатынас мәдениеті педагогикалық мәселе ретінде А. А. Петровский, Г. Б. Спок, Д. Карнеги, Р. Фишер және т. б., ал тұлғааралық және топаралық деңгейлердегі қарым-қатынастың теориялық мәселелерін ғылымда Б. Г. Ананьев, А. А. Богданов, А. Н. Леонтьев, А. В. Мудрик, Б. Д. Парыгин және т. б. зерттеді.

Ғалымдар педагогикалық қарым-қатынасқа кәсіби дайындықтың құрылымы мен мазмұнын, болашақ педагогтардың коммуникативтік дағдыларын дамыту шарттарын зерттейді (В. А. Кан-Калик, Н. В. Кузьмина және т.б.). Әлеуметтік - психологиялық оқыту және коммуникативтік тренинг жүйесі Л. А.Петровская, Т. С. Яценко, Ю. Н. Емьянов және т. б. еңбектерінде кеңінен қарастырылған. Осы мәселені қарастырған отандық ғалымдарға Ж.Ыдырысова, М.Қ.Бапаева, Қ.Сейталиев, Н.В.Мирза, Мулдабекова К.Т. және т.б. атауға болады.

Коммуникативтік құзыреттілік қарым-қатынас нормалары мен ережелерін білу ретінде «тұлғаның коммуникативтік әлеуеті» ұғымының ажырамас бөлігі болып табылады. Қарым-қатынас тәжірибесі тұлғаның коммуникативтік құзыреттілігінің құрылымында ерекше орын алады. Бір жағынан, ол әлеуметтік болып табылады және мәдениеттің ішкі нормалары мен құндылықтарын қамтиды, екінші жағынан дербес, өйткені ол жеке

коммуникативтік қабілеттерге және жеке адамның өміріндегі қарым-қатынасқа байланысты психологиялық жағдайларға негізделген. Бұл тәжірибенің динамикалық аспектісі адамның әлеуметтік дамуын қамтамасыз ететін қарым-қатынаста жүзеге асырылатын әлеуметтену және даралау процестерінен тұрады. Коммуникативтік құзыреттілік - бұл жеке тұлғаны сәтті жүзеге асырудың қажетті шарты.

Ғалымдар коммуникативтік дағдыларды әр түрлі түсіндіреді. А. Н. Леонтьев коммуникативтік дағдыларды келесідей анықтайды:

- тұлғаның жеке басын, оның психикалық жағдайын және т. б. сыртқы белгілері бойынша барабар модельдеу;
- тұлғаның қарым-қатынаста «өзін-өзі ұсынуы» ;
- сөйлеуді психикалық тұрғыдан оңтайлы құру;
- қарым-қатынас процесінде ынтымақтастықты ұйымдастыру.

Біздің ойымызша, коммуникативтік дағдыларды қарым-қатынас қабілеті, қарым-қатынасты реттеу қабілеті, білім алушылармен қарым-қатынаста «өзін-өзі көрсете білу», қарым-қатынастың барлық құралдарын барабар пайдалану, коммуникативтік жағдайда шешім таба білу деп түсіндіру керек.

Кәсіби дайындық барысында болашақ педагог-психологтар бірқатар коммуникативтік дағдыларды қалыптастыруы керек: білім алушылардың психикалық жай-күйін түсінуге, оларға жанашырлық танытуға дайын болу; өзара әрекеттесу қажеттілігі; жанжалды жағдайлардан шыға білу; достық қарым-қатынас орнату; топта қарым-қатынасты ұйымдастыра білу; қарым-қатынастың психологиялық құралдарын қолдана білу.

Педагог-психологтың қызметі білім алушыларға өз мәселелерін шешуге көмектесуге бағытталған. Сондықтан педагог-психолог қарым-қатынасты ұйымдастыра білуі керек, ал ол үшін оның коммуникативтік дағдылары жоғары мектептің оқу процесінде қалыптасуы керек. Студенттердің қазіргі психологиялық ғылымның теориялық негіздері туралы білімдерін игеруді, сондай-ақ оларды практикалық қолдану мүмкіндіктерімен байланысты мәселелерді шешуді қамтиды. Психологиялық-педагогикалық пәндерді зерделеу кезінде болашақ педагог-психологтардың құндылықтарына, мінез-құлық үлгілері мен бағалауларына қарамастан білім алушыларды түсіну мен қабылдауға деген көзқарастары дамиды. Болашақ маман ретінде өз

мүмкіндіктерін, күшті және әлсіз қасиеттерін, эмоционалды көріністерін, өзін-өзі бағалау, өзін-өзі реттеу және т. б.

Болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруда оқытушының ең ұстанымды міндеттерінің бірі – қарым-қатынастың жоғары деңгейіне сай қабілеттер мен білімді игере алатындай жағдайларды ұйымдастыру болып табылады. Психологиялық-педагогикалық зерттеулерге сәйкес, коммуникативтік құзыреттілік келесі компоненттерді қамтиды:

- эмоциональды (эмоциональды көмек, эмпатия, басқа адамға деген сезімталдық, бірге қайғыра алу, оның әрекетіне деген назар);

- когнитивті (басқа адамның түсінігімен байланысты, басқа адамның мінезін болжай алу қабілеті, адамдар арасында пайда болған әртүрлі мәселелерді пайдалы шешу);

- мінез-құлықтық (баланың серіктестікке деген қабілетін, қатынастағы нақтылығын, ұйымдастырушылық қабілеттерін және т.б. көрсетеді).

Коммуникативтік құзыреттілік – адамға, қоғамдағы өмір ережелері мен тәртіптерін нақты орындауға мүмкіндік беретін коммуникативтік шеберлік. «Компетенция» термині (латын тілінен аударғанда «сәйкестік») құзырлы тұлға білім мен тәжірибені игерген сұрақтар жиынтығы дегенді білдіреді.

Коммуникативтік құзыреттілік:

- нақты өмір жағдайында өзінің міндеттерін шешу үшін ауызша және жазбаша түрлі байланыс құралдарын қолдануға;

- әдіскер-ғалымдардың анықтамаларын, идеяларын талдауға;

- әдептілік талаптарына сәйкес өзіндік пікірін білдіруге;

- өз пікірін айта білуге, оның ішінде басқа да пікірлермен келісе білу, қарымқатынас диалогына түсе отырып, жанжалдық ахуалдарды шешуді жүзеге асыруға;

- жалпы нәтижеге қол жеткізу үшін түрлі оқытушымен, білім алушылармен топта қарым-қатынас құруға мүмкіндік береді.

Сонымен педагогикалық процеске қатысушылардың субъективті өзара әрекеттесуі болашақ педагог-психологқа өзінің жеке басына жүгінуге және басқару шешімдері мен білім беру процесінің басқа субъектілерімен өзара

әрекеттесу тәсілдерін жобалауға мүмкіндік береді, бұл болашақ мамандардың психологиялық тұрақтылығының көрінісіне әкеледі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сидоренко, Е. В. Тренинг коммуникативной компетенции в деловом взаимодействии [Текст] / Е. В. Сидоренко. – СПб: Речь. -2008.

2. Ярных В. И. Инструменты и технологии медиаобразования в повышении медийно-информационной грамотности педагогов в корпоративных коммуникациях образовательной организации [Электронный ресурс] : учебно-методическое пособие / В. И. Ярных, К. К. Онучина; ФГБОУ ВО «Московский педагогический государственный университет», Институт журналистики, коммуникаций и медиаобразования. – Москва : МПГУ, 2019 . – 60 с.

Ковалёва Е.А.

старший преподаватель ГрГУ им. Я.Купалы, магистр педагогических наук

Тюфанова Т.А.

старший преподаватель ГрГУ им. Я.Купалы, магистр психологии

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ПОДХОДОВ В ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЕ СО СТУДЕНТАМИ ВУЗА

На современном этапе развития системы образования поиск новых средств воспитания обучающихся становится всё более актуальной задачей. В связи с этим, особую значимость приобретают инновационные подходы в воспитательной деятельности. Воспитательная работа – это органическая часть учебно-воспитательного процесса ВУЗа, направленная на реализацию задач формирования и развития культуры личности будущих специалистов.

Целью воспитательной работы является обеспечение саморазвития, самосовершенствования и самореализации личности студента в образовательном пространстве университета на основе актуализации духовно-нравственных, интеллектуальных, культурных ценностей [2, с. 221].

Инновации в педагогической деятельности – это внедрение новшеств, распространение и выявление результатов использования обновления образовательной политики. Результатом инновационных процессов должно быть использование новшеств теоретической и практической природы в целостном педагогическом процессе. Все это подчеркивает важность управленческой деятельности по созданию, освоению и использованию педагогических новшеств [3, с. 16].

Инновационный подход в решении педагогических задач позволит сделать высшее образование более социально-комфортным для всестороннего гармоничного развития личности. Одним из важнейших условий, обеспечивающих успешность реализации данного направления является

личность преподавателя, а именно его педагогическая креативность, определенная психическая и социальная готовность, позволяющая изменить ситуацию, сделать взаимодействие со студентами более эффективным и продуктивным, уменьшить недоразумения, ликвидировать конфликты, творческое самочувствие и педагогическое творчество, нравственные позиции и ценностные ориентации, постоянное стремление к самосовершенствованию и, непременно, любовь к своей работе

Сегодня перед профессорско-преподавательским коллективом университета стоит важная задача: как помочь будущему специалисту стать профессионалом, личностью, с уважением относящейся к своей земле, к ее людям и культуре, к её законам и обычаям.

В Гродненском государственном университете имени Янки Купалы преподаватели кафедр университета прделывают немалую работу, чтобы подготовить современного специалиста, способного к инновационным изменениям в нашем обществе. Особое внимание кураторы учебных групп уделяют новым инновационным подходам в организации воспитательной работы со студентами.

Применения ИКТ со студентами в учебном процессе реализуется:

- интерактивной платформы Modll, размещение лекционного материала с тестовыми заданиями.

- презентации на онлайн платформе Prezi;
- просмотр видеофильма или видеотрегмента;
- использование отдельных электронных материалов;
- работа с Интернет-ресурсами [1, с. 221].

С целью формирования гражданско-патриотической позиции молодежи, воспитания у студентов гордости за национальную культуру, воспитания уважения к традициям и культуре других народов на факультетах организуются следующие мероприятия: посещение музеев, выставок, студенческие научно-практические конференции, поездки и экскурсии, участие в общественных и патриотических акциях.

Всё большее значение в воспитательной работе со студентами придаётся поликультурному воспитанию, которое формирует чувства солидарности и взаимопонимания, противостоит национализму и расизму. Воспитательные и информационные часы дают возможность познакомиться с нравами, обычаями и традициями тех народов, представители которых являются студенты ГрГУ им. Я.Купалы.

С целью формирования у студентов культуры здорового образа жизни организуются мероприятия, направленные на профилактику негативных привычек и борьбу с ними: проведение акций, проектов, конкурсов, марафонов, встреч со специалистами здравоохранения.

В рамках оптимизации идеологической и воспитательной работы со студентами в ВУЗе регулярно организуются кураторские и информационные часы, направленные на повышение культурного и интеллектуального уровня студентов, приобщение их к искусству, музыке, творчеству.

Таким образом, основной направленностью современной инновационной воспитательной работы в ВУЗе сегодня является успешная реализация всех имеющихся потенциальных средств воспитания для раскрытия творческого потенциала личности каждого студента, а также дальнейшего его развития и совершенствования в ходе подготовки к профессиональной деятельности.

Литература:

1. Жук, О. Л. Педагогическая подготовка студентов: компетентностный подход / О. Л. Жук. – Минск : РИВШ, 2009. – 336 с.
2. Хуторской, А. В. Типологии педагогических нововведений / А.В. Хуторской // Школьные технологии. – 2005. – № 5. – С. 10–24.
3. Моисеев, А.М., Моисеева, О.М. Актуальные вопросы управления развивающейся школы: Концепция управления развитием школы / А.М.Моисеев, О.М. Моисеева. – Новокузнецк, 2004. – 334с.

LAW

The constitutional law

Turlayev A.V., Ybyray A.K., Issabekova V.S.

Karaganda University named after an academician E.A. Buketov, Kazakhstan

CITIZENSHIP AS A STABLE RELATIONSHIP BETWEEN THE INDIVIDUAL AND THE STATE

In modern conditions, the relationship between the individual and the state can take various forms, the most important of which is citizenship. Citizenship is seen as the relationship between a person and the state (considered as a whole society political organization). At the same time, through citizenship, the relationship between a person and the state is revealed in the form of citizenship, statelessness, foreign citizenship, dual (multiple citizenship), subject citizenship of the federation and federation citizenship, international association (union) citizenship, supranational association citizenship. Through this category, not only the relationship between the individual and the state is determined, but also the legal status of the individual in the social relations system regulated by law is determined. At the same time, the qualitative characteristics of the considered connection between the individual and the state acquire great importance. In the law on citizenship of the Republic of Kazakhstan, citizenship is defined as a stable political and legal relationship of a person with the state, which is expressed in the mutual rights totality and obligations [1]. Such a definition is enshrined in the Constitutional Law on Citizenship of the Tajikistan Republic [2]. In Moldova, citizenship is defined as a permanent political and legal relationship [3]. In the law on citizenship of the Kyrgyz Republic, citizenship is defined as a stable legal relationship of a person with the state, expressing mutual rights and obligations [4]. A

similar definition, which fixes the citizenship category as a stable legal relationship between the individual and the state, is contained in the Russia legislation on citizenship, in the legislation on Georgia citizenship. Thus, in the legislation of the Commonwealth of Independent States countries, the citizenship definition is fixed as a legal or political-legal person with the state connection. At the same time, the legal relationship between the individual and the state in the statelessness form, or in the foreign citizenship form, as a rule, is not determined by determining the relationship by determining the this relationship signs. These aspects are considered by legal science, which notes the specific relationship between a person and the state, as well as the stable or permanent relationship nature of this. Researchers who consider citizenship as a legal category note that through citizenship there is a strong and stable in space and time political and legal connection between a person and the state [5]. A similar approach is also noted by other authors, who note that the communication stability is characterized by such a feature as «actual communication», that is, communication based on real social relations, formalized in legal form. As the most typical sign of the actual connection between the individual and the state, this is permanent residence on the state territory. As a rule, the presence of such a connection is fixed legally - in the form of citizenship institution, respectively, citizenship is the legal registration of the permanently resident state population [6]. Other researchers consider citizenship as a stable political and legal connection of an individual with a certain state, due to which sovereign state power extends to this person, including outside this state [7]. Accordingly, the residence sign in a certain territory is not the only sign that characterizes citizenship, since communication with a citizen is maintained outside the country territorial boundaries. At the same time, actual legal connection confirmation, as a rule, is consular registration, which ensures the legal relationship between the individual and the state. Thus, the citizenship institution is characterized by such basic features as territoriality, the communication with the state stability - the whole society political organization, the constancy and continuity of this relationship, as well as the consideration of this relationship as the main condition for the mutual rights and obligations existence and their legal protection. It should be noted

that the concept and the institution of citizenship features are closely related to the concept and the state features as a political and legal phenomenon and the law rule as a modern phenomenon, which, in addition to the generally accepted state features, includes other features. Thus, it can be stated that the modern citizenship understanding depends on the statehood theory development and, in essence, is a continuation of this theory, refracting theoretical ideas in the relationship context between the individual and the state. An important aspect, in our opinion, is the importance of the socio-cultural person relationship with a specific historical society - a set of citizens living in a certain territory and united by cultural, moral, legal, political ties and the statehood idea. Citizenship, in essence, is based on these categories, while receiving a legal form. This is due to the society development, which at various stages of its development in one form or another established the relationship between the individual and society. In the pre-state period, these are directly social ties, in the state period, through the official these relations registration in the citizenship form, citizenship or other relationship, reflecting the belonging of a particular person to a political organization. Since ancient times, citizenship (citizenship) has been seen as a privilege that gave additional protection to an individual in need of this protection. At various stages of the historical path to the modern understanding of citizenship, the theory of the relationship between the individual and the state is closely connected with the individual rights concept and the individual position in the social and legal relations system. Starting with the citizenship of the first kingdoms, Roman citizenship, feudal dependence of the individual and bourgeois freedoms, citizenship (citizenship), in one form or another, determined the main opportunities and individual duties in a concrete historical society through state institutions. At present, such a privileged person in the historical series is a citizen the last type, and the last privileged rights form a person is the citizen rights [8]. Thus, it is citizenship that is the basic condition for the most complete human rights realization at the national and international level. Through citizenship, individual rights reality is ensured, the protecting possibility this person at the national and international level. At the same time, based on the official point of view of the United Nations, human rights enshrined in the Universal Declaration and detailed in both Covenants on

Human Rights are interconnected and, in essence, inseparable [9]. However, the political will of various states aimed at the recognition or certain international treaties significantly non-recognition affects the rights scope and measures to protect these different states citizens' rights. Thus, the citizens rights, being different in scope, are not considered as defining features of citizenship. The main citizenship sign, at present, is the possibility of having these rights and their legal protection through the state institutions of a particular country. Thus, citizenship as a political and legal phenomenon that has a stability and continuity sign should be defined as a status state - a continuing abstract nature legal relationship. This legal relationship mediates the rights and obligations of the state as a political whole society organization and a person who is with this state (society) in legal relations in its form and political relations in its content. Thus, the citizenship of a modern legal state is a political in essence and legal in form person with the state connection, which determines, first of all, the political individual possibilities, and secondly, which is a necessary condition for the realization of the legal status of the individual.

List of references:

1. Law of the Republic of Kazakhstan dated December 20, 1991 «On Citizenship of the Republic of Kazakhstan» (with amendments and additions as of 07/01/2021)// «Councils of Kazakhstan» - 1992. - January 8 - No. 5.
2. Constitutional Law of August 8, 2015 «On Citizenship of the Republic of Tajikistan»// <https://www.refworld.org.ru/pdfid/56cf03e44.pdf>
3. Law of the Republic of Moldova on Citizenship of the Republic of Moldova of June 5, 1991 // <http://hrlibrary.umn.edu/asylum/Rmoldov4.1.07.html>
4. Law of the Kyrgyz Republic dated May 21, 2007 No. 70 «On Citizenship of the Kyrgyz Republic» // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202103/50?mode=tekst>

5. Boyars Yu.R. Issues of citizenship in international law. - M.: International relations, 1986. - P. 160.

6. Vitruk N.V. Actual problems of citizenship in the post-Soviet space // Proceedings of the international scientific-practical conference on the problems of citizenship. - M., 1995. - P. 26-38.

7. Strekozov V.G., Kazancheev Yu.D. State (constitutional) law of the Russian Federation. - M., 1997. - P.96.

8. Nersesyants B.C. Human rights in the history of political and legal thought (from antiquity to the Declaration of 1789) // Human rights in the history of mankind and in the modern world. - M., 1989. - P. 23.

9. Shue H. Basic Rights: Subsistence and Affluence in U.S. foreign policy. Princeton, 1980; Donnelly J. Human Rights and Development : Complementary or Competing Concerns - World Politics, 1984, vol. 36, no. 2.

PSYCHOLOGY AND SOCIOLOGY

Social psychology

**К.п.н. ассоциированный профессор Николаева В.В., Байкенова А.Е.,
Досбекова Д.Е.**

Карагандинский университет им. Академика Е.А.Букетова, Казахстан

THEORETICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM OF DOMESTIC VIOLENCE AGAINST WOMEN

The search for social equality of women and men has been going on for many centuries and through numerous difficulties, such as obtaining equal rights - to work alongside men, to study, to participate in political issues, etc.

According to published estimates by the World Health Organization, approximately one in three women (30%) in the world is subjected to physical and/or sexual violence by a spouse, cohabitant, intimate partner or other person during their lifetime. About 30% of the total number of premeditated murders occurs in the family. Half of all crimes are caused by domestic motives (jealousy, alcoholism, etc.), which are preceded by prolonged family conflicts.

The world society has felt this problem especially since the beginning of the pandemic caused by Covid-19. According to news from foreign countries such as France, China, Brazil and many others, the problem of violent behavior has become widespread in one form or another of violence.

As expected, Kazakhstan was no exception in this matter. According to the Ministry of Information and Public Development, following the results of the first year of the pandemic - 2020 - the number of crimes related to the problem of domestic violence increased by 25%. According to the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan, the growth of offenses in this area began in 2017, then the

number of cases corresponded to 446, while in 2019 the figure provided increased to 1 thousand cases.

The figures for 2021 are no less terrifying. From January to November 2021, the police of Kazakhstan received more than 125 thousand applications and reports of domestic violence, which corresponds to 340 appeals daily. According to the results of 10 months of 2021, 48 women died, and 300 were injured as a result of domestic violence. In total, 1,644 girls and women suffered from various forms of gender-based violence during this period. However, it should be noted that only a small percentage of victims seek help, because domestic violence is not only beatings and rapes, but also insults, psychological pressure, humiliation, isolation, economic dependence and much more.

An analysis of the current state of research in the field of solving the problems of women victims of domestic violence revealed the following. The definition of the essence of domestic violence is reflected in the works of E. Agapov , G. Sillast, O. Shnyrova, E. Kholostova; the specifics of the problems of women victims of domestic violence are considered in the works of R. Petrova , S. Johnson , I. Chikalova , T. Safronova, I. Furmanov. Kazakh authors who have studied this topic are Z. Zhanazarova, M. Baymukanova, etc.

A detailed study of scientific literature in the field of psychology, pedagogy, sociology, medicine and law has shown that among the works of many authors there is no specific view, assessment and concept of the phenomenon of "violence".

According to the definition of the World Health Organization, violence is "the deliberate use of physical force or power, real or in the form of a threat, directed against oneself, against another person, group of people or community, the result of which is (or there is a high degree of probability of this) body injury, death, psychological trauma, developmental abnormalities or various kinds of damage." [1]

The term "domestic violence" began to be used in the early 70s of the twentieth century, when it came to manifestations of violence and insults by men against women.

At the present stage of the development of science, there is no single definition of the concept of "domestic violence" yet.

In 1993, the United Nations Declaration on the Elimination of Violence against Women defined domestic violence as physical, sexual and psychological violence that takes place in the family, including beatings, sexual coercion against girls in the family, dowry-related violence, rape of a wife by a husband, damage to female genitals and other traditional practices that harm women, extramarital violence and exploitation-related violence. [2]

At the 4th UN World Conference on the Status of Women, held in Beijing in September 1995, domestic violence was called an "epidemic" in a large number of countries of the world, an acute problem requiring solutions at the state level.[3]

Some authors, as well as regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan referring to domestic violence use such equivalent terms as family violence, gender violence.

In accordance with the Law of the Republic of Kazakhstan "On the Prevention of Domestic Violence" dated December 4, 2009, "domestic violence is an intentional illegal act (action or omission) of one person in the sphere of family and household relations against another (others), causing or containing a threat of causing physical and (or) mental suffering" [4].

Most authors adhere to the definition that domestic violence is the deliberate infliction of physical, psychological, sexual and/or other types of harm and suffering to family members, including threat, coercion and restriction of freedom.

The classification definition of the types of domestic violence is reflected in a number of works by modern researchers, such as: T. Safonov, E. Tsymbal, E. Kholostova, L. Oliferenko, etc.

These types were taken as a basis and in the Law of the Republic of Kazakhstan "On the prevention of domestic violence" The following 4 types of domestic violence are distinguished:

- physical;

- psychological;
- sexual;
- economic (see Table 1).

Table 1.
Types of domestic violence

1. Types of violence	2. Definition	3. Forms of expression
Physical violence	Intentional infliction of harm to health through the use of physical force and causing physical pain. [4]	-traces of bites, scars, cuts on the hands, face, legs and other parts of the body, traces of binding, nail marks, finger compression marks; -fractures or bruises; -burn marks (from the tip of cigarette, lighter, etc.)
Psychological violence	deliberate influence on the human psyche, humiliation of honor and dignity through threats, insults, blackmail or coercion to commit offenses or acts that pose a danger to life or health, as well as leading to a violation of mental, physical and personal development. [4]	-isolation from family members, friends; -threat of violence; -humiliation of honor and dignity; -criticism, abuse and insults. [5]
Sexual violence	intentional illegal action that encroaches on the sexual integrity or sexual freedom of a person, as well as actions of a sexual nature in relation to minors. [4]	-sexual touching of a person without one's consent, -forcing a person to undress, -forcing a person to have sexual contact with him.
Economic violence	deliberate deprivation of a person of housing, food, clothing, property, funds to which one has the right provided for by law. [4]	-Control over family finances; -Prohibition on independent income; -Compulsory report on all purchases made, including the provision of receipts and invoices for all purchases; -Prohibition on the purchase of personal items, such as necessary personal hygiene products; withdrawal of all the woman's bank cards and withdrawal of all money from joint accounts; non-payment or irregular payment of child support; -withholding money because a woman does not agree to sexual intercourse;

		-using the economic crisis to justify bullying.[6]
--	--	--

To understand the general pattern of abusive and violent behavior that is used by the abuser to establish and maintain control over his partner or any other victim in the family there is a "Wheel of Power and Control". In 1986, Ellen Pence and Michael Peymar published a training program for group work with men who are prone to violence and victims of domestic violence called "Power and Control: Tactics of Beating Men." Collecting information from women who have been victims of domestic violence for months, the researchers documented the most common forms of violent behavior or tactics that were used against these women and developed a "Wheel of Power and Control", which is reflected in Pic 1.

Picture 1. " Power and Control Wheel "

The tire of the wheel – beating or sexual coercion - are forms of domestic violence that lie on the surface, they are noticeable to others, they have a great negative impact on the victim. As on a real tire, the tire of the wheel of Power and Control also has patterns (translated from English, the pattern is "pattern, pattern"), that is, a repetitive pattern of behavior of the offender, which he uses intentionally to control or dominate another person. Inside the tire, we see the spokes on which the entire integral design of the wheel is held. In our case, these are forms of violent behavior that the abuser uses. They are not always visible to others, because this is what happens inside the family itself behind closed doors, on a permanent basis. The abuser systematically uses threats, intimidation and coercion to instill fear in his partner. It is precisely because of the persistence of these forms of violence that they are what hold power in the hands of the offender – the center of the wheel. [6]

Литература:

- 1 Violence and its impact on health. World Situation Report /Ed. Etienne G. Kruga et al. / Translated from English — М: Publishing House "The Whole World", 2003. — 376 p.
- 2 The General Assembly. Declaration on the Elimination of Violence against Women. — UN, 1993.
- 3 Report of the Fourth World Conference on Women. – UN. - Beijing, 1995. – 231 p.
- 4 Law of the Republic of Kazakhstan dated December 4, 2009 No. 214-IV ZRK "On prevention of domestic violence" (with amendments and additions as of 11/24/2021) [Electronic resource] – Access mode: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000214_/z090214.htm
- 5 Petrova R. G. Genderology and feminology. - 7th ed., Moscow: YURAYT, 2021. – 207 p.
- 6 Understanding the Power and Control Wheel [Electronic resource] – Access mode: <https://www.theduluthmodel.org/wheels/faqs-about-the-wheels/>

General psychology

**«Психология және педагогикалық коррекция»
кафедрасының сениор-лекторы, магистрі Матаева Б.Ү. «Қазақ тілі
және әдебиет» мамандығының 1 курс студенті Қасайнова А. Н.**

*Өскемен қаласы С. Аманжолов атындағы
Шығыс Қазақстан Университеті*

ЛИНГВИСТИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

«Сөз өнерінің сұлулығынан халықтың жан сұлулығы туындайды. Тіл - ұлттың жаны. Тіл - идеяның, сезімнің, ойдың жанды көрініс» - А. Н. Толстой. Әрине, әр адамның сөйлеу мәнері, интонациясы, дауыс тембрі бір-біріне ұқсамайтын ерекше болып келсе де, біріміздің ойымыздың жарыққа шығару құралы тіл болып келеді.. Күнделікті өмірде біз тіліміз арқылы барлық ойымызды терең жеткізе білеміз. Соған орай тұлғааралық қатынас кезінде ойлайтын ойымыздың біркелкілігі, яғни ойымыздың бір жерден шығуы немесе сол жерде қозғалған мәселеге байланысты ойлау әрекетіміздің әртүрлі болуы мүмкін. Бұл-қоғамдық құбылыс. Ал, ұлтаралық қатынаста бір-бірімізбен белгілі бір тілдің жүйесі арқылы қарым-қатынаста боламыз, өзге ұлт өкілімен сөйлесіп, пікір алмасу үшін, өз ойымызды білдіру үшін сол өзге ұлттың тілінде сөйлеуіміз қажет болады. «Әлем тілдерінің атласында» 6796 тіл бар деп есептеледі екен, сәйкесінше дүниежүзі тұрғындары әртүрлі тілде өз ойларын білдіреді деген сөз. Дегенмен, әлем халықтары өз тілдерінде сөйлесе де олардың ойлары табиғи қалыптасу кезеңіне сәйкес бір нәрсені қабылдау, тану, негіздеу, жүйелеу, үйрену, қалыптастыру, айқындау процестері біржақты болады. Түрлі ғалымдар пікіріне сүйенсек, адам дүниеге келгеннен бастап тіл, яғни сөйлеу мен ойлау қатар жүзеге асады. Сонда тілді зерттейтін лингвистика саласы мен ойлауды, жан құбылыстарын қарастыратын психология саласы бір-бірімен байланысты ма? Міне, жазылған мақаламды осы сұраққа сүйене отырып талқылайтын боламын. Жалпы көп адамдардың көзқарасы бойынша лингвистика, тіл білімі деген кезде, ол-белгілі бір халықтың сөйлеу тілінің синхрониялы және диахрониялы түрде зерттеп қарастырады деген ұғым қалыптасқан, психология саласы бойынша да, ол-адамның ғана мінез-құлқын зерттеу, психологиялық құбылыстардың мәнін ашу деген пікір қалыптасқан, иә, бұл пікірлер дұрыс, әйтседе бұл салалар өздеріне тән ғылым жүйелерін ғана зерттемей, айналасындағы басқа да ғылымдармен байланыса отырып жаңа бір ғылымның пайда болуымен қатар таралып, дамуына әсер етеді екен. Осы екі саланың байланысуы арқылы қазіргі таңда деректі зерттеу нысанына айналған психоллингвистика саласы пайда болды. Бұл сала жайлы толығырақ тағы тоқталатын боламын. Ал, қазір біздің қарастырып жатқан екі саламызға толық анықтама жасап, олардың зерттеу

нысанын жазатын боламын. Лингвистика деп те, тіл білімі деп те қарастырылатын ғылым тіл және оның даму заңдарын зерттейтіні бәрімізге мәлім. Қоғамдағы адамдар қарым-қатынас жасау үшін сөйлесу үшін қолданылатын құрал тіл болып табылады. Яғни біздің өмірімізде тілдің орны маңызды болып саналады. Кәкен ахановтың «тіл біліміне кіріспе» еңбегінде жазылғандай барлық ғылым тіл арқылы түсіндіріледі, тіл арқылы игеріледі. Соған сәйкес бұл тіл білімінің зерттеу нысаны тіл ғана емес басқа ғылымдардың дамуына да өз үлесін қосатынын көре аламыз. Лингвистика саласы жаратылыстану ғылымдармен де (физика, химия, биология, математика, т.б.), қоғамдық ғылымдармен де (тарих, философия, психология, логика, саяси экономика, заң, т.б.) тығыз байланыста болады. Келесі осы саладағы ауқымды тақырып тіл білімінің психология саласындағы сөйлеу процесі мен тығыз байланыста екендігін ашып қарастырады. Сонымен қатар, психикалық құбылдыстардың, мысалы, түйсік пен қабылдаудың, елес пен ойдың, сөйлеу процесіне және оны қабылдап түсіну процесіне тікелей қатысы бар екендігі, сөйлесу арқылы қарым-қатынас жасау, пікір алысу, біреудің сөзін қабылдау, оны ұғыну процесін түсіндіру психологияның жәрдемін керек ететіндігін көрсете отырып, тілдік жүйе адам санасында сақталынады, адам бұл жүйенің элементтерін өзара байланысты элементтер ретінде ұғынады, заттың біздің санамызда сақталған атауымен байланысыпсихикалық байланыс. Ал, заттардың өзіне тән белгілері бойынша аталуы және сол белгілердің таңдалынып алынуы-психологиялық факт екендігін толық ұғындырып бере алады. Бұл «Тіл біліміне кіріспе» кітабында толығырақ тағы жазылған. Келесі психология саласына келетін болсақ, қазақша жазылған Жарықбаев Құбағұл Бозайұлының «Жантану» оқулығында психология термині гректің екі сөзінен тұрады: оның біріншісі - «псюхе» (жан), екіншісі - «логос» (сөз, ілім) деп бастаған. Сөйтіп бізге психология сөзін «жан туралы ілім» деп қарастыруымызға мүмкіндік берген. Кіріспе сөзіне назар аударатын болсақ, бұл кітапта психология ғылымының қазіргі таңдағы мақсат-міндеттеріне баса назар аударып, бүкіл адамдардың психологиясын айтап кетіп, қазақ ұлтының психология тарихына тоқталған екен. Ендігі кезекте өзімнің зерттеу нысаныма келетін болсам, психологияны лингвистика саласымен байланысын ашуым керек болады. Бұл кітапта да мен өзіме керек ақпаратты таптым, бұл «Жантану» оқулығының ХІІІ тарауында тіл мен сөйлеуге жапы ұғым білдіріп тағыда екі саланың байланысын толығынан көрсетіп берген. Кітапта жазылған деректерге тоқталсақ, «Адам өзінің өмір қажетін өтеуге байланысты басқа біреулермен пікірлеседі, ой аламасады. Бұл үшін ұлттың, тілдің, грамматикалық ережелеріне сәйкес сөз тіркестерін пайдаланады. Тіл арқылы ойымызды басқа біреуге жеткізуді сөйлеу деп атайды. Сөйлеу - пікір алысу процесінде жеке адамның белгілі тілді пайдалануы. Сөзді қабылдау және ұғыну бір - бірімен тығыз байланысты. Сөзді дұрыс қабылдамай тұрып, оны ұғынуға болмайды. Жеке сөздерді қабылдаудың өзі оны ұғынуды қажет етеді». Міне, бұл мәліметтің өзінде тіл білімінің сөйлеу процесі мен психология саласының қабылдап, түсіну процесінің бірге жұмыс жасап, байланыста болатынын көріп отырмыз. Негізінде психология басқа

ғылымдардан қарағанда тіл ұғымын адамзат қоғамына ортақ құбылыс ретінде әр қырынан зерттеп, сөйлеу ерекшеліктерін қарастырып береді. Жүсіпбек Аймауытов айтқандай «Тіл ішкі сырды сыртқа шығаратын құрал». Сәйкесінше, біздің қарым - қатынас жасау кезіміздегі өзіміздің ішкі толғанысымызды, өзімізді қалай сезініп тұрғанымызды, басқа адамдарға деген эмоциямызды көрсетуде тілдің маңызы зор болады. Тағы бір айта кететін ерекшелік егерде адам сізбен сөйлесу барысында, өз жауабын толық жеткізбеген жағдайда ол адамның сіздің сөзіңіздің дұрыс қабылдай алмауы әсерінен болады. Немесе ол адамда ми жүйесіндегі қабылдау бөлігінің дұрыс жұмыс істемеуі болған және ол адам өз ойын анық жеткізе алмаған жағдайда сөйлеу аймағының процесінің ақырындығын байқай аламыз. Психология саласы өзінің зерттеу нысаны ретінде миды алады. Мидағы сезу, ойлау, сөйлеу, қабылдау аймағы әрекет ету барысындағы адамдардың психикалық құбылысын айқын көрсете алады. Анығында адам миындағы әрбір жүйке талшықтары сөйлеу процесіне әсер етпей қоймайтындығын айта аламыз. Осыған байланысты неврология мен тіл білімінің ортасында пайда болған, мимен байланысты тіл жүйесін зерттейтін ғылым саласы - нейролингвистиканың пайда болуы басталады. Бұл саланың бастамасы сонау ХІХ ғасырдың 2 - жартысында адамдардың ми зақымдануының әсерінен сөйлеу процесінің бұзылуы байқалғандықтан, емдеу орындарында диагностикалық міндеттерді шешу қажеттілігінен туғандығы белгілі. Ең алғашқы науқастар келе бастағанда дәрігерлер қандай ем - шара қолдану қажет және қандай диагноз қоятындығын білмеді. Бұл науқастар бір сөздерді қайта - қайта айта беру аясында болды. Уаықт өте келе бұл белгілі бір мидың сөйлеу аймағының зақымдалуы барысында пайда болатынын анықтады. Нейролингвистика саласын зерттеп, жарыққа шығару барысында И. А. Бодуэн де Куртенэ, В. А. Богородцкий, В. А. Щерба сынды ғалымдар жұмыс жасады. Сөйтіп, нейролингвистикалық зерттеулер, неврология мен тіл білімі тероиясы арқылы жарыққа шығып, дамуда болды. Қазіргі кезде бұл сала адамның сөйлеу процесінде зерделенетін айрықша сала болып қалыптасқан. Бұл екі сала, лингвистика мен психология, яғни психолінгвистика кең ауқымда байланыса отырып, үлкен бір саланың ашылуына септігін тигізді. Екеуінің шарықтау шегінде туған нейролингвистика саласында да ерекшеленетін жағдайларды психолінгвистиканың көрнекілігі дей аламыз.

Әдебиеттер: «Жантану» Жарықбаев.Қ.Б, «Тіл біліміне кіріспе» Кәкен Аханов

CONTENTS

ECONOMIC SCIENCE

The economy of the enterprise

Демеуова Г.Б. МАЛЫЙ И СРЕДНИЙ БИЗНЕС В КАЗАХСТАНЕ: ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ.....	3
--	---

Masley Maksym CURRENT TRENDS IN INNOVATIVE BUSINESS / ENTREPRENEURSHIP.....	8
---	---

Foreign economic activity

Залесский Б. Л. СОТРУДНИЧЕСТВО С АКЦЕНТОМ НА РЕЗУЛЬТАТИВНОСТЬ ...	11
---	----

Залесский Б.Л. СЭЗ ГРОДНОИНВЕСТ: ПОИСК ИНВЕСТОРОВ ПРОДОЛЖАЕТСЯ	15
--	----

Залесский Б. Л. ФОРМУЛА УСПЕХА: ВЫСОКИЙ УРОВЕНЬ ВЗАИМОПОНИМАНИЯ	19
---	----

Financial relations

Тунбайева G.S. , Kayratkyzy A.,Bakytova A.S. , Adilbayeva A.T. , Kuanyshbaykyzy A. SOCIAL AND ECONOMIC CONSEQUENCES OF INFLATION.	23
---	----

Marketing and management

Демеуова Г.Б. ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОИЗВОДСТВА И УПРАВЛЕНИЯ НА ПРЕДПРИЯТИИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ	28
---	----

Мутали Е. А., Айтказина М.А. НЕОБХОДИМОСТЬ ПОВЫШЕНИЯ ЛОЯЛЬНОСТИ ПОКУПАТЕЛЕЙ К АПТЕЧНЫМ УЧРЕЖДЕНИЯМ.....	34
---	----

Сайфулина Э.Д., Айтказина М.А. МАРКЕТИНГОВЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ ПРИВЛЕЧЕНИЯ КЛИЕНТОВ ТРАНСПОРТНЫХ УСЛУГ В СЕГМЕНТЕ ГРУЗОВЫХ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНЫХ ПЕРЕВОЗОК.....	39
---	----

Мутали Е. А., Айтказина М.А. ЭВОЛЮЦИЯ ПОНЯТИЯ «ПОТРЕБИТЕЛЬСКАЯ ЛОЯЛЬНОСТЬ»	43
--	----

Bashpanov O.R., Alibayeva Zh.S MODERN REALITIES IN THE HEALTHCARE SYSTEM: THE IMPACT OF THE GLOBAL PANDEMIC ON THE IMPLEMENTATION OF IT PLATFORMS	49
---	----

Абдулова А.М, Конуспаев Р.К. КӘСІПОРЫННЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ.....	55
---	-----------

Accounting and auditing

Абыш Д.М., Толпаков Ж.С. БАСҚАРУ ЕСЕБІНІҢ ПРИНЦИПТЕРІН БЮДЖЕТТЕУ ПРИНЦИПТЕРМЕН СӘЙКЕСТЕНДІРУ.....	63
--	-----------

Давлетбаева Д.А., ТОЛПАКОВ Ж.С. ӨНДІРІСТІК ШЫҒЫНДАР ЕСЕБІ МЕН ӨНІМНІҢ ӨЗІНДІК ҚҰНЫН КАЛЬКУЛЯЦИЯЛАУДЫҢ ОТАНДЫҚ ӘДІСТЕРІНЕ ШОЛУ	69
--	-----------

Женысова Б.Т., МАДИЕВА К.С. ҚЫЗМЕТ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ БАСҚАРУ ЕСЕБІ МЕН БЮДЖЕТТЕУГЕ ӘСЕРІ.....	75
---	-----------

Акбаралиева С.Ш., Разлиеваева Л.В. ПРИНЦИПЫ ПРЕДПРИЯТИЕ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА	83
--	-----------

PHILOLOGICAL SCIENCES

Матасова И.Н. TO THE PROBLEM OF MEDICAL TERMINOLOGY TRANSLATION .	87
--	-----------

Мырзаханова Г.К. ЛИНГВО-МӘДЕНИ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ГЕЙМИФИКАЦИЯНЫ ҚОЛДАНУ.	91
--	-----------

Ахаева М.С. ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ИМЕН ТЮРКСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ	94
---	-----------

MUSIC AND LIFE

Music: learning and teaching

Жаңабаев А. С. ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ САЗ АСПАПТАРЫНЫҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ.....	99
--	-----------

PEDAGOGICAL SCIENCES

Problems of training of specialists

Balgaraeva N.T. NEWS OF MODERN SCIENCE.....	107
--	------------

Таттымбетова М. Х., Байқожа Г. М. THE ACTIVITY OF TEACHERS IN THE DEVELOPMENT OF ETHNO-CULTURAL COMPETENCE OF PRESCHOOLERS	110
---	------------

Толуханова Адель ТІЛ ҮЙРЕНУДЕГІ ПСИХОЛОГИЯ	115
---	------------

Methodical bases of the educational process

Акпамбетова К.М., Мухамеджанова М.Г., Аманбек Ж.З ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫНЫҢ ГИДРО-МЕТЕОРОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЛАРЫНА ТАБИҒИ-ТЕХНОГЕНДІК ФАКТОРЛАРДЫҢ ӘСЕРІ	119
---	------------

Modern methods of teaching

Асқарова Г.С. БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДА ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	128
Sarsekeyeva Zh.Ye., Chilyakova V.I. FEATURES OF THE USE OF PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN EDUCATION	133
Матаева Б.У., Озат Уғитбек ГЕОГРАФИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ПСИХИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСЫ	137
Нуркенова Г.К., Маженова Р.Б. БІЛІМ БЕРУ КЕҢІСТІГІНДЕ ҚАЗІРГІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУЫ	141
Есмагулова А.А., Маженова Р.Б. БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	146
Ковалёва Е.А., Тюфанова Т.А. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ПОДХОДОВ В ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЕ СО СТУДЕНТАМИ ВУЗА	150

LAW

The constitutional law

Turlayev A.V., Ybyray A.K., Issabekova V.S. CITIZENSHIP AS A STABLE RELATIONSHIP BETWEEN THE INDIVIDUAL AND THE STATE.....	153
--	------------

PSYCHOLOGY AND SOCIOLOGY

Social psychology

Николаева В.В., Байкенова А.Е., Досбекова Д.Е. THEORETICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM OF DOMESTIC VIOLENCE AGAINST WOMEN.....	158
--	------------

General psychology

Матаева Б.У., Қасаинова А. Н. ЛИНГВИСТИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ	165
--	------------

CONTENTS	168
-----------------------	------------

295582
296316
296094
296110
296198
295903
295583
295755
295784
295931
295974
296043
295997
295998
295999
296136
295873
295971
296154
296115
295957
296146
296315
296250
295955
296118
296122
296149
296150
296275
295880
295828
296112